

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΕΒΡΑΪΣΜΟΣ

(3 ΚΑΙ 4 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1998)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
(ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ)

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ:
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΕΒΡΑΪΚΩΝ ΔΙΚΤΥΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πολλές πτυχές της υπόστασης των εβραϊκών πληθυσμών στην Ελλάδα και κυρίως στις Νέες Χώρες μετά το 1913, έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια αντικείμενο λίγο πολύ συστηματικών ερευνών. Η πλευρά όμως που αναφέρεται στην οικονομική δραστηριότητα των Εβραίων και ιδιαίτερα στη συγκρότηση και λειτουργία των επιχειρήσεών τους έχει ελκύσει πολύ λιγότερο το ενδιαφέρον των ιστορικών. Ειδικότερα, σπάνια παραμένει η διερεύνηση των πολλαπλών σχέσεων που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στις εβραϊκές επιχειρήσεις στην Ελλάδα αλλά και στις σχέσεις τους με εβραϊκές επιχειρήσεις σε άλλες χώρες, καθώς και στις σχέσεις μεταξύ εβραϊκών και μη εβραϊκών επιχειρήσεων. Η πλευρά αυτή του εβραϊσμού, πέρα από την προφανή της σημασία, να φωτίσει δηλαδή άγνωστες πτυχές της ιστορίας μας, παραπέμπει ειδικότερα στη διαδικασία όσμωσης διαφορετικών πολιτισμών στα Βαλκάνια και στον ελλαδικό χώρο μέσα από τις καθημερινές πρακτικές, διάσταση των οποίων είναι η δημιουργία, διάχυση και διατήρηση ή μεταβολή αυτού που θα ονομάζαμε επιχειρηματική κουλτούρα. Τμήμα των πρακτικών αυτών απο-

τελεί η συγκρότηση των επιχειρηματικών δικτύων που λειτουργούσαν ως μηχανισμοί συντονισμού της επιχειρηματικής και της πολιτισμικής δραστηριότητας. Ιστορικές μελέτες για την εκβιομηχάνιση και την εμπορευματοποίηση έχουν δείξει ότι η ανάπτυξη είναι ταχύτερη όταν επιχειρηματίες σε συγγενείς δραστηριότητες συνεργάζονται αρμονικά μεταξύ τους¹. Συχνά, η συνεργασία αυτή στηρίζεται τόσο σε οικονομικές βάσεις όσο και σε πολιτισμικές.

Σε ένα αφηρημένο θεωρητικό επίπεδο, ο εβραϊκός πολιτισμός (ή η κουλτούρα) θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα «αυτοποιητικό λειτουργικό σύστημα»² που περιελάμβανε τους δικούς του κανόνες και υφίστατο τις δικές του μεταβολές, άλλοτε σε συνάρτηση με το περιβάλλον –που κι αυτό αποτελούσε άλλο σύστημα– και άλλοτε ανεξάρτητα από αυτό. Ταυτότητα και ετερότητα είναι παράγωγα αυτής της διαδικασίας και των επαφών ανάμεσα στα δύο συστήματα. Ενώ κεντρικά στοιχεία της διατήρησης της ταυτότητας είναι η ικανότητα συσπείρωσης και η αλληλεγγύη, ο σεβασμός και η προσήλωση στις θρησκευτικές αρχές, στην οικογένεια και στη συγγένεια. Ο οικονομικός χώρος αποτελούσε (και αποτελεί) έναν από τους κοινούς τόπους όπου συναντιόνταν και αλληλοεπηρεάζονταν το εβραϊκό πρότυπο και το ελλαδικό/χριστιανικό ή γενικότερα μη εβραϊκό. Στην περιοχή των σημείων επαφής των δύο προτύπων ή συστημάτων πρέπει να τοποθετηθούν διαδικασίες όπως η ενσωμάτωση και/ή η αφομοίωση των εβραϊκών πληθυσμών.

Η διαδικασία αυτή στην Ελλάδα δεν ήταν όμως ενιαία, και φαίνεται να μην ακολούθησε έναν μοναδικό δρόμο. Διαφοροποιείτο ως προς το βαθμό έντασης και την ταχύτητα έκβασης από στοιχεία όπως η ηλικία των κοινοτήτων, το μέγεθός τους, η προέλευση και καταγωγή των μελών. Έτσι, εβραϊκές κοινότητες σε μικρές πόλεις της Νότιας (Παλιάς) Ελλάδας εμφάνιζαν υψηλότερο βαθμό ενσωμάτωσης, χωρίς ωστόσο ποτέ να έχουν αφομοιωθεί εντελώς από τους χριστιανικούς ελλαδικούς πληθυσμούς και το περιρρέον πολιτισμικό περιβάλλον. Αντίθετα, στις Νέες Χώρες, κυρίως στο Βορρά και ειδικά στη Μακεδονία, και περισσότερο ακόμη στη Θεσσαλονίκη, απαντώνταν μέχρι και τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο στέρεα δομημένες και συνεκτικές κοινότητες με χαμηλότερο βαθμό ενσωμάτωσης στο

περιβάλλον τους, και με έντονη, αφενός, τη συνείδηση της ταυτότητας ανάμεσα στα μέλη τους και, αφετέρου, της ετερότητάς τους από τους υπόλοιπους πληθυσμούς που ανήκαν στο ευρύτερο περιβάλλον. Η κίνηση ανάμεσα στους δύο πόλους της ενσωμάτωσης ή αυτονομίας διέφερε επίσης από εποχή σε εποχή επηρεαζόμενη τόσο από τη βούληση των εβραϊκών πληθυσμών, αλλά και από την ανάδραση των δομών και των φορέων του ευρύτερου περιβάλλοντος. Παραμένει ανοικτή η συζήτηση αν ποτέ οι απόπειρες ενσωμάτωσης, προερχόμενες είτε από τη μία πλευρά είτε από την άλλη, επέτυχαν ολοκληρωτικά. Η εβραϊκή ταυτότητα, και στην Ελλάδα όπως και αλλού, φαίνεται να διατηρήθηκε ακόμη και όταν επιδιώχθηκε συνειδητά η ενσωμάτωση από τους ίδιους τους εβραϊκούς πληθυσμούς.

Εκείνο που θα μας απασχολήσει σε αυτή τη μελέτη είναι, ⁴αφενός, η σχέση που μπορεί να είχε η ιδιαίτερη αυτή πολιτισμική ταυτότητα των εβραίων επιχειρηματιών (ατόμων ή οικογενειών) με τη λειτουργία και διαχείριση των επιχειρήσεών τους και πώς διέφερε, αν διέφερε, από εκείνη των μη Εβραίων. Θεωρώ a priori ότι η επιχειρηματική δραστηριότητα δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά επικαθορίζεται από διάφορα ευρύτερα πολιτισμικά στοιχεία.² Αφετέρου, θα επιχειρηθεί η διερεύνηση της υπόθεσης ότι η πολιτισμική αυτή ταυτότητα θεμελιώνει και τη δικτύωση των επιχειρήσεων σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, ώστε ο συντονισμός των εργασιών να συντελείται κατά τρόπο απρόσκοπτο. Παραδείγματα υπάρχουν πολλά, και για τους σκοπούς αυτού του άρθρου αντλούνται ενδεικτικά τόσο από την περίπτωση της Μακεδονίας και της Θεσσαλονίκης όσο και από τη Νότια Ελλάδα.

ΕΒΡΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Από διάφορα στοιχεία που έχουν κατά καιρούς δει το φώς, προκύπτει η υπόθεση, ή μάλλον το γεγονός, ότι παρότι στα Βαλκάνια κυριαρχούσε η δραστηριότητα των ελλήνων και αρμενίων εμπόρων και τραπεζιτών, στις Νέες Χώρες (όπως στη Μακεδονία) ο έλεγχος της εμπορικής δραστηριότητας και ο σχετικός έλεγχος του τραπε-

ζικού τομέα βρισκόταν σε εβραϊκά χέρια μέχρι και τον 20ό αιώνα³.

Η παρουσία τους εκεί ενισχύθηκε, όπως είναι γνωστό, μετά τον 15ο αιώνα και την έξοδο από την Ιβηρική⁴. Οι Σεφαραδίτες κυρίως που κατέληξαν στον ελλαδικό χώρο είτε ήρθαν απευθείας από την Ισπανία ή μετά από παραμονή στην Ιταλία και αλλού, δημιουργώντας στο πέρασμά τους τις βάσεις για τη μεταγενέστερη ανάπτυξη ισχυρών επιχειρηματικών δικτύων. Ήταν αυτοί άλλωστε που λόγω του δυναμισμού τους ενσωμάτωσαν και όλους τους υπόλοιπους προϋπάρχοντες Εβραίους της περιοχής, αλλά και όσους Ασkenaζίμ κατέφθασαν στην περιοχή αργότερα, στα τέλη του 19ου αιώνα. Συσπειρωμένοι πέρα από γεωγραφικά σύνορα, ασχολήθηκαν με το εμπόριο την στιγμή που η παγκόσμια οικονομία μετακινείτο από τη Μεσόγειο προς τον Ατλαντικό. Η μακρά πείρα και οι παγιωμένες διασυνδέσεις τους με την Ισπανία τους εξασφάλιζαν κεντρική θέση και κεντρικό ρόλο στη νέα συγκυρία, ενώ οι οικογενειακές τους σχέσεις τους επέτρεπαν να τοποθετούν/αξιοποιούν συγγενείς τους στα νέα στρατηγικά κέντρα της παγκόσμιας οικονομίας, συγκροτώντας με ευκολία διεθνείς διασυνδέσεις. Οι μεγάλες οικογένειες συνδέονταν η μία με την άλλη και με συγγενικούς δεσμούς, και διέθεταν ανταποκριτές ή τοποτηρητές σε ολόκληρο τον κόσμο ασχολούμενοι με τις θαλάσσιες μεταφορές και συστήνοντας τράπεζες ήδη από τις αρχές του 17ου αιώνα⁵. Ηγεμόνευαν ακόμη στον χρηματιστικό και ασφαλιστικό τομέα των θαλασσιών μεταφορών. Η ένταση των μετακινήσεών τους και των δραστηριοτήτων τους ήταν τέτοια ώστε να δικαιολογείται το επιχείρημα ότι διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του καπιταλισμού⁶. Η υπόθεση αυτή αποκτά ιδιαίτερο βάρος στην περίπτωση της ανάπτυξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εκεί συνέβαλαν αναμφισβήτητα μαζί με τους Έλληνες, Αρμενίους και λοιπούς μη Οθωμανούς στην εγκαθίδρυση νέων θεσμών, διοικητικών και οικονομικών, στη διεύρυνση των ανταλλαγών και στην ανάπτυξη της παραγωγής. Ασχολήθηκαν με το εμπόριο, την ενοικίαση φόρων, τη συλλογή δασμών και τα νομισματικά της Αυτοκρατορίας (κάτι που δημιούργησε αρκετή ένταση για κάποιο διάστημα ανάμεσα στις διάφορες εθνικές/θρησκευτικές κοινότητες).

Αναπτύσσοντας το εμπόριο αρχικά μεταξύ Ιταλίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και αργότερα με άλλες περιοχές, οι Εβραίοι άνοιξαν ένα παράθυρο επικοινωνίας με τον εξω-ισλαμικό κόσμο και με τη νεωτερικότητα. Ιδιαίτερα οι εκχριστιανισμένοι Εβραίοι (μαράνοι) που έφτασαν στην Ανατολή λίγο αργότερα, κατά τον 16ο αιώνα, μεταφέροντας τα κεφάλαιά τους και μετακινούμενοι αυτοβούλως διακρίθηκαν λόγω των ικανοτήτων τους να συναλλάσσονται αποτελεσματικά σε χριστιανικό περιβάλλον.

Αντιμέτωποι με τον ευρωπαϊκό καπιταλισμό, στηρίχθηκαν κατόπιν στις Εταιρείες της Ανατολής που ήταν ενταγμένες στο διεθνές σύστημα ανταλλαγών και μπόρεσαν να λειτουργήσουν ως συνδετικοί κρίκοι, ως διαμεσολαβητές ανάμεσα στους δύο κόσμους, τον χριστιανικό και τον ισλαμικό αναπτύσσοντας ευρύ φάσμα επαφών τόσο με τους Μουσουλμάνους όσο και με τους Χριστιανούς.

Ανέκαθεν η οικονομική κυριαρχία των Εβραίων, εκτός από τη διαθεσιμότητα ανθρώπινων και υλικών πόρων και δεξιοτήτων, βασίστηκε σε ένα πολυδιάστατο πολιτισμικό υπόβαθρο, συστατικό στοιχείο του οποίου ήταν η οικογενειακή δομή των κοινοτήτων – βασισμένη κι αυτή στην ιδιαίτερη προσήλωση στη θρησκεία. Αυτό διασφάλιζε τις οικογενειακές, κοινοτικές/κοινωνικές/πολιτισμικές και μέσω αυτών τις οικονομικές επαφές ανάμεσα στους δύο κόσμους, τον χριστιανικό και τον ισλαμικό. Η εμπειρία είχε δημιουργήσει ισχυρή παράδοση από την εποχή της παραμονής των Σεφαραδιτών στην Ιβηρική. Η προσήλωση όμως τόσο των Σεφαραδιτών όσο και των υπολοίπων Εβραίων στην ιδιαίτερη πολιτισμική, θρησκευτική υπόστασή τους και ταυτότητα (που περιέκλειε και την οικογενειακή) συνεπαγόταν ομοψυχία, ενότητα πνεύματος και νοοτροπίας, κοινή πρακτική και ισχυρούς κανόνες που ενίσχυαν τη συσπείρωση, εκμηδένιζαν τις αποστάσεις και διευκόλυναν τις επαφές ανάμεσα σε κοινότητες που απείχαν αρκετές δεκάδες, εκατοντάδες ή και χιλιάδες χιλιόμετρα μεταξύ τους. Η ύπαρξη και λειτουργία ενιαίων θρησκευτικών κανόνων, οι οποίοι λειτουργούσαν ως περίπου νομοθετικοί και ρύθμιζαν όλο το πλέγμα σχέσεών τους, απλούστευε τις διαδικασίες στις συναλλαγές, έλυνε διενέξεις και εξομάλυνε διαφορές. Στο καθημερινό πεδίο της άσκησης της οικονομικής δραστη-

ριότητας επέτρεπε, με την εμπιστοσύνη που καλλιεργείτο, την ευρεία και πρόωμη χρήση ασφαλών ανταλλακτικών μέσων, όπως ήταν οι συναλλαγματικές και τα γραμμάτια που ευνόησαν πολύ τις εμπορικές πράξεις και την επικοινωνία μεγάλων αποστάσεων⁷. Παρά το πιθανώς χαμηλό επίπεδο μόρφωσης για πολλούς, η προσήλωση στη θρησκεία τους είχε επίσης εξοικειώσει με ορισμένες βασικές οικονομικές ιδέες. Οι ιδέες αυτές προσδιόριζαν —τουλάχιστον από τον 13ο αιώνα— τη δραστηριότητά τους και στηρίζονταν στα ιερά κείμενα, δηλαδή στο Ταλμούδ.⁸ Καταδικαζόταν έτσι η τοκοληψία ανάμεσα στους Εβραίους, επαινείτο όμως⁹ ο σεβασμός στην εργασία και η σημασία της για τον πλούτο του έθνους. Υπήρχε ακόμη σαφής διατύπωση για την έννοια της δίκαια αμοιβόμενης εργασίας ως συνάρτησης μεγαλύτερης αποδοτικότητας και διατήρησης της ποιότητας. Το ίδιο σύστημα περιελάμβανε και άλλη μία σημαντική προτροπή: το δανεισμό, δηλαδή, των «πολλών εθνών». Η εβραϊκή θρησκεία στήριζε λοιπόν τον οικονομικό ορθολογισμό, κι έτσι, το εμπόριο και ο δανεισμός, ως κεντρικές έννοιες των οικονομικών λειτουργιών και πρακτικών, καταξιωνόνταν και θρησκευτικώς ήδη από το Μεσαίωνα. Όπως είναι γνωστό, Εβραίοι δανειστές λειτούργησαν σε όλη τη διάρκεια της αραβικής κατάκτησης σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή⁸. Αργότερα οι συναλλαγές αυτές συστηματοποιήθηκαν και θεμελίωσαν τις θεσμισμένες τραπεζικές πράξεις. Τα δύο παράλληλα κανονιστικά πρότυπα (απαγόρευση της τοκοληψίας μεταξύ Εβραίων και αποδεκτός, αν όχι και επιθυμητός, δανεισμός όλων των άλλων), έστω κι αν ως προς το πρώτο σκέλος δεν είναι βέβαιο αν εφαρμόστηκε έτσι ακριβώς και σε ποια έκταση, αναμφισβήτητα συνέβαλαν τουλάχιστον ιδεολογικά στην οργανική —και όχι μόνον κανονιστική— συσπείρωση των Εβραίων συναλλασσομένων και επιχειρηματιών. Συνέφερε δηλαδή, ή υπήρχε η πεποίθηση ότι συνέφερε, τους Εβραίους να συναλλάσσονται μεταξύ τους αφού η απουσία ή ενδεχομένως η μείωση του τόκου μείωνε τα έξοδα συναλλαγών τους⁹. Είναι επίσης λογικό να υποθεθεί ότι η επιβολή τόκων που επιβάρυνε τους ξένους έγινε απαραίτητη για να εξασφαλίζεται η δική τους τοκοαπαλλαγή. Η πρακτική αυτή ασφαλώς μπορεί να θεωρηθεί μία από τις αιτίες παγίωσης του τοκογλυφικού στερεοτύπου

που διαδόθηκε για τους Εβραίους στην Ευρώπη. Επειδή, όμως, τα στερεότυπα λειτουργούν συσπειρωτικά και για τα θύματα των διακρίσεων, ασφαλώς ενισχύθηκε μέσα στο χρόνο η πολιτισμική ιδιαιτερότητα της ομάδας. Οι δύο αυτοί παράγοντες, αφενός δηλαδή το σύστημα χαμηλών ενδοκοινοτικών οικονομικών επιβαρύνσεων στις συναλλαγές και, αφετέρου, η στερεοτυπική συσπείρωση είναι πιθανότατο ότι θεμελίωσαν τη συγκρότηση και τη διατήρηση, ως τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, των σχεδόν αμιγώς εβραϊκών τραπεζικών και άλλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων και δικτύων¹⁰. Η συσπείρωση ενισχυόταν και βασιζόταν ταυτόχρονα και σε ένα άλλο στοιχείο: στο γεγονός ότι ιδιαίτερα οι Σεφαραδίτες ως ομάδα κατείχαν γνώσεις που τους έκαναν να διαπνέονται από αυτοπεποίθηση και υψηλή αίσθηση αυτοσεβασμού. Σε αυτό είχε συμβάλει η λειτουργία ενός στρώματος διανοουμένων και στοχαστών (της Ισπανίας) υπερήφανων για τις δεξιότητες και τις γνώσεις τους, οι οποίοι είχαν συμβάλει στη διάχυση αυτής της γνώσης, όπως στοιχειοθετείται από τις αναφορές των Ρωμανιωτών και των Εβραίων άλλης καταγωγής¹¹.

Οι οικονομικές ιδέες που εμπεριέχονταν στα ιερά κείμενα και η πρακτική εφαρμογή τους υπήρξαν αναπόσπαστο τμήμα του εβραϊκού πολιτισμού που μεταφέρθηκε ή μεταλαμπαδεύτηκε μετά την έξοδο από την Ισπανία στην υπόλοιπη Ευρώπη, μεταβιβαζόμενες φυσικά και στις επόμενες γενιές. Οι ιδέες αυτές άλλωστε οσμώθηκαν με τα ευρωπαϊκά ήθη και την παιδεία που Εβραίοι από το Λιβόρνο, την Τεργέστη και άλλες ιταλικές πόλεις, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Ανατολή, μετέφεραν ανάμεσα στις εβραϊκές κοινότητες των μεγάλων πόλεων, πριν απλωθεί η κυριαρχία της Alliance Israélite Universelle. Σύντομα τα μέλη αυτά των εβραϊκών κοινοτήτων κατέκτησαν την κορυφή των αξιωμάτων, και συγκρότησαν μια ελίτ η οποία έγινε αντικείμενο μίμησης από τους υπολοίπους. Αν και η μεγάλη πλειονότητα ασχολείτο με το μικρεμπόριο και τη βιοτεχνία, ενταγμένη στις τοπικές οικονομίες, αυτή η ολιγάριθμη ελίτ με ισχυρές διασυνδέσεις στο εξωτερικό θα διαπρέψει από τον 16ο αιώνα και μετά στον πιστωτικό τομέα, στο διεθνές εμπόριο, στη βιομηχανία της υφαντουργίας και στη διανομή των υφαντουργικών προϊόντων. Η εβραϊκή κυριαρχία στην κλωστοϋφαντουργία (κυρίως

στην εριουργία) ήταν τόσο ισχυρή ώστε να συνηγορεί υπέρ της υπόθεσης ότι αυτή οδήγησε τη Μακεδονία στην πρωτοεκβιομηχάνιση. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι στη συνέχεια, και όσο περιοριζόταν η επέκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επικράτησε σταδιακά στις εβραϊκές κοινότητες της Ανατολής η ραβινική εξουσία, και πολλές από τις προοδευτικές θεωρίες περιέπεσαν σε σχετική αφάνεια. Επανήλθαν, όμως, στην επιφάνεια στον 19ο αιώνα, όταν έγινε αντιληπτό ότι η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συμπαρέσυρε και την ευημερία των Εβραίων. Με τη διείσδυση των δυτικών προϊόντων —υλικών και πολιτισμικών— ο εκσυγχρονισμός άρχισε να εμφανίζεται ως απαραίτητη προϋπόθεση για την επιβίωση των κοινοτήτων, και οι ηγετικές ομάδες τον αναζήτησαν στους ομόθρησκούς τους της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης τη στιγμή που στο τοπικό επίπεδο επιβάλλονταν οι μεταρρυθμίσεις του Tanzimat. Αναπτύχθηκε λοιπόν εκείνη την εποχή ένα πυκνό δίκτυο πληροφόρησης, που συνέδεσε αποτελεσματικά τις διάφορες κοινότητες. Οι ηγετικές αυτές ομάδες, προετοιμάζοντας το έδαφος για τον εκδυτικισμό του 19ου και 20ού αιώνα βασίστηκαν στη διατήρηση των στενών επαφών με τις κοινότητες της Ευρώπης μέσω οικογενειακών, πολιτισμικών και οικονομικών δεσμών.

Από την άλλη πλευρά, η επίδραση των σαρωτικών κοινωνικοοικονομικών αλλαγών στην Ευρώπη και η διάχυση των ιδεών του Διαφωτισμού —στην εβραϊκή του εκδοχή, του κινήματος Haskala και της Wissenschaft des Judentums (δηλαδή του εβραϊκού εθνικισμού)— ανέδειξαν διανοητές από τη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη που μαζί με τις ηγετικές ομάδες ορισμένων από τις πλέον ευνοημένες κοινότητες, όπως ήταν οι Ιταλο-Εβραίοι (Francos) της Θεσσαλονίκης, με την κριτική που ασκούσαν κατά του ραβινικού προτύπου και με την επίκληση στον ορθολογισμό και στην παραγωγικότητα ως παραγόντων εκσυγχρονισμού των εβραϊκών κοινοτήτων της Ανατολής, τις ώθησαν τελικώς προς την ανανέωση. Η μεταγενέστερη νεωτερικτική ιδεολογία, της Haskala και της Wissenschaft des Judentums του 19ου αιώνα, κάθε άλλο παρά διέκοψε τη σχέση με το παρελθόν. Αντίθετα, αναζητήθηκε η αρμονία ανάμεσα στην παράδοση και τη δυτική γνώση, και προωθήθηκε η μελέτη τόσο των δια-

νοητών του Μεσαίωνα, όπως του Μαϊμονίδη, όσο και η εκμάθηση νέων γλωσσών¹³. Η δράση της Alliance Israélite Universelle, πολύ περισσότερο από όποιον εκδυτικισμό, επέτυχε να ενοποιήσει τις κοινότητες όχι μόνο με την πάταξη των προλήψεων και των ιδιαιτεροτήτων, αλλά με τη διάχυση υψηλότερου επιπέδου μόρφωσης και γλωσσομάθειας, προώθηση της παραγωγικότητας μέσω της εισαγωγής νέων δεξιοτήτων¹⁴ και ανάπτυξη ενός συνεκτικού δικτύου πληροφόρησης.

Ο νέος αυτός θεσμός ήταν απόρροια και άλλης μιας θεμελιώδους διαδικασίας που επέτρεψε τη διαίωνιση του εβραϊκού πολιτισμού: της αλληλεγγύης, που επίσης παρέμεινε ισχυρή στη μακρά διάρκεια μέχρι τη γενοκτονία των Εβραίων. Η αλληλεγγύη δεν λειτουργούσε θετικά μόνον στη καθημερινή, οικογενειακή και κοινωνική ζωή αλλά και στον κόσμο των επιχειρήσεων¹⁵. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι υπήρξε η απαραίτητη προϋπόθεση για την επιχειρηματική επιτυχία λόγω της συνεχούς διεύρυνσης των εμπορευματικών σχέσεων στην Ευρώπη, της όξυνσης του ανταγωνισμού και της υψηλής κινητικότητας υλικών και ανθρώπινων πόρων και κεφαλαίων πέρα από εθνικά σύνορα που δημιουργούσαν αυξημένες απαιτήσεις. Η αλληλεγγύη ανάμεσα στις εβραϊκές κοινότητες, στις επιχειρήσεις και στα δίκτυα επιχειρήσεων βασιζόταν κυρίως στο «εβραϊκό ήθος». Στο επίπεδο των συναλλαγών, το ήθος αυτό ευνοούσε τις σχέσεις μεταξύ ομοθρήσκων και ομοεθνών, τις προσωπικές γνωριμίες αντί για τις απρόσωπες εγγυήσεις, την καλή πίστη και πολύ λιγότερο (αν όχι ελάχιστα) τις θεσμικού τύπου και κατά κανόνα πολυέξοδες διαμεσολαβήσεις ειδικών (συμβολαιογράφων, δικηγόρων, συμβούλων), ή την κατάθεση εμπράγματων ασφαλειών. Μέσω της Alliance η αλληλεγγύη θεσμοθετήθηκε επίσης σε διεθνές επίπεδο.

Η αυστηρή προσήλωση στις παραδόσεις της συνεκτικής οικογένειας ήταν ακόμη ένα βασικό χαρακτηριστικό της εβραϊκής ταυτότητας που συμπληρωνόταν από την πατριαρχική δομή, τον έλεγχο της συμπεριφοράς και την αποφυγή επιγαμιών με «ξένους»¹⁶. Παρόμοιες γαμηλιακές στρατηγικές εμφανίζονται σε όλες τις εβραϊκές κοινότητες στη Δυτική ή Κεντρική Ευρώπη, καθώς και στην Ανατολή. Οι ενδοεβραϊκές οικογενειακές σχέσεις στηρίζονταν σχεδόν

απόλυτα στη θρησκεία και τα θρησκευτικά κανονιστικά πρότυπα. Διατηρήθηκαν σχετικά αναλλοίωτες, διότι μεταξύ άλλων διασφαλίζονταν και από το καθεστώς δικαιοκράτειας των εβραϊκών κοινοτήτων, που ίσχυσε επί πολλούς αιώνες τόσο στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας όσο και σε εκείνο των εθνικών κρατών. Επικράτησε επί αραβικής κυριαρχίας της Ιβηρικής χερσονήσου, συνεχίστηκε επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και —έστω και μειωμένη ειδικά για την Ελλάδα— έγινε σεβαστή από το ελληνικό κράτος και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η υπεροχή του εβραϊκού στοιχείου πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο στη Θεσσαλονίκη είναι γνωστή, και η συνείδηση της ιδιαίτερης ταυτότητας ήταν έντονη. Η Θεσσαλονίκη, όμως, φαντάζει ως προνομιακό πεδίο ανάλυσης και διότι αποτέλεσε σημαντικό κόμβο στη συγκρότηση των εβραϊκών δικτύων τόσο με τη μακρόχρονη ιστορία της όσο και με το ρόλο της ως μητροπολιτικού κέντρου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παρά τον σχετικά υψηλό βαθμό ενσωμάτωσης, οι Εβραίοι δεν έπαψαν ποτέ να θεωρούνται, από τους ομοεθνείς τους αλλά και από τους υπόλοιπους ξένους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαφορετικοί. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης θυμίζει την αντίστοιχη αλλά πιο ακραία των καθολικών Εβραίων της Κεντρικής Ευρώπης, οι οποίοι είχαν επίσης διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό τις εβραϊκές παραδόσεις και τα εβραϊκά ονόματά τους και θεωρούνταν ακραιφνείς Εβραίοι και από τους υπόλοιπους Ευρωπαίους¹⁷. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, αντίθετα από εκείνους της Κεντρικής Ευρώπης, διατήρησαν την ετερότητα και για το λόγο ότι δεν υπήρξε ιδιαίτερη πίεση ή ανάγκη να αλλάξουν π.χ. τα επώνυμα και τα ονόματά τους, κι έτσι, κατά πλειοψηφία αναγνωρίζονται ως εβραϊκά. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, όπως και οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι-Εβραίοι, είχαν ακόμη συνείδηση και αίσθηση του ιστορικού παρελθόντος τους, π.χ. της δράσης των προγόνων τους (τουλάχιστον της δεύτερης ή τρίτης προς τα πίσω γενιάς, που επίσης ήταν

θρησκευόμενοι Εβραίοι)¹⁸. Τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας και ιδιαίτερα των ηγετικών ομάδων σχεδόν πάντοτε επέλεγαν συζύγους από την κοινότητά τους. Οι εβραϊκοί γάμοι στην Ελλάδα, όπως παντού αλλού, καθορίζονταν από την κοινωνικότητα των οικογενειών που οργανωνόταν γύρω από την εβραϊκή κοινότητα και ακολουθούσε συχνά την πρακτική των προσυμφωνημένων γάμων (με επιλογή πιθανών συζύγων μέσα από τους μηχανισμούς του σχολείου, των φιλικών κύκλων ακόμη και των επαγγελματικών επαφών). Οι εβραϊκές οικογένειες χαρακτηρίζονταν ακόμη από τα διευρυμένα δίκτυα συγγενών και φίλων, που κατά τρόπο άτυπο αλλά αποτελεσματικό ενίσχυαν τη διατήρηση της ταυτότητας/ετερότητας. Επειδή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ο αντισημιτισμός υπήρξε λιγότερο έντονος συγκριτικά με την Ευρώπη, θα μπορούσε ακόμη να υποστηριχθεί ότι η διατήρηση της εβραϊκής ταυτότητας δεν τέθηκε ποτέ σε δοκιμασία μέχρι τον 20ό αιώνα. Η άσκηση της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ επηρεαζόταν από τα πολιτισμικά αυτά στοιχεία, επενεργούσε και η ίδια θετικά ως προς τη διατήρηση της ετερότητας. Η απασχόληση επί διαδοχικές γενιές στους ίδιους τομείς —π.χ. υφαντουργικά προϊόντα και υφάσματα, διεθνές εμπόριο ορισμένων προϊόντων, μεταφορές—, αλλά και η συνάφεια των υπόλοιπων επιχειρήσεων (π.χ. λειτουργία καταστημάτων λιανικού εμπορίου) με την τοπική αγορά, ενίσχυε τη συσπείρωση τόσο στο επίπεδο της τοπικής «εβραϊκής οικονομίας» όσο και σε εκείνο των διεθνών διαπλοκών.

Οι Εβραίοι έτσι συναλλάσσονταν με άλλους Εβραίους, μέσα από άτυπα δίκτυα αλλά και λόγω εντοπιότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τις διάφορες επιχειρήσεις που ερευνήθηκαν δεν προέκυψε σημαντική εβραϊκή παρουσία σε ορισμένους τομείς μη παραδοσιακούς, π.χ. στον τουρισμό, ή στη χημική βιομηχανία, όπου ήταν πολύ μικρή. Ο μη παραδοσιακός αυτός κλάδος δεν αποτέλεσε τομέα δραστηριότητας ούτε για τους υπόλοιπους Ευρωπαίους Εβραίους¹⁹. Αξιοσημείωτη πάντως για την Ελλάδα (όχι ειδικά για τη Θεσσαλονίκη) είναι η περίπτωση του Αβραάμ Κωνσταντίνου από τη Ζάκυνθο, μηχανικού, πτυχιούχου της Ecole Nationale des Ponts et Chaussées, και ιδρυτή της βιομηχανίας ασετυλίνης στην Ελλάδα. Ο

Κωνσταντίνης δεν προερχόταν από σεφαραδική οικογένεια²⁰, υπήρξε, ωστόσο, παράλληλα και έμπορος και τραπεζίτης και γενικότερα επιχειρηματίας, όπως και οι περισσότεροι ομοεθνείς του. Συνεργάστηκε στενά με τον αδελφό του, Μάρκο Κωνσταντίνη, κι αυτόν μηχανικό ο οποίος ως αρχιμηχανικός κι ύστερα ως διευθύνων σύμβουλος της εταιρείας «Γοργός», υλοποίησε την ιδέα του Αβραάμ να εκμεταλλευτεί τις υδατοπτώσεις του Γοργοποτάμου εγκαθιστώντας δύο εργοστάσια στην περιοχή, ένα εργοστάσιο κινητήριας δύναμης κι ένα άλλο για την παραγωγή ανθρακασβεστίου.

Οι πολιτισμικές, και όχι μόνον, σχέσεις των Εβραίων της Θεσσαλονίκης με τον υπόλοιπο εβραϊσμό της Μεσογείου γρήγορα παγιώθηκαν οργανικά κατά τρόπο απόλυτο και μέσα από τις πολιτιστικές/θρησκευτικές οργανώσεις. Αρκεί να επισημανθεί ότι και παλαιότερα η σχολή Ταλμούδ Τορά της πόλης συντηρείτο από όλες τις υπόλοιπες συναγωγές της Μεσογείου, ήταν δηλαδή αυτοχρηματοδοτούμενη και τελείως ανεξάρτητη από τον κρατικό έλεγχο. Ήταν το αποτέλεσμα της συγχώνευσης των διαφόρων σχολών της περιοχής ήδη από την εποχή της τρίτης γενιάς μετά την έξοδο από την Ισπανία. Επί τέσσερις αιώνες υπήρξε το κέντρο της δημόσιας ζωής των Εβραίων ακόμη και στο οικονομικό επίπεδο. Διοικείτο από εκπροσώπους των διαφόρων εβραϊκών ομάδων της πόλης και είχε το δικαίωμα να επιβάλλει τέλη για διάφορα προϊόντα, ή να συγκεντρώνει χρήματα για τις ανάγκες διαφόρων ομάδων, συμβάλλοντας έτσι στη διατήρηση, θεσμοθέτηση και διαρκή τροφοδότηση της αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη και στις κοινότητες. Είχε επίσης υπό τον έλεγχό της επιχειρήσεις, π.χ. τυπογραφείο. Εκπαίδευσε πολλές γενιές πνευματικών ηγετών, και οικογένειες από ολόκληρη την περιοχή της Μεσογείου έστελναν εκεί τα παιδιά τους να μορφωθούν. Η σχολή εκσυγχρονίστηκε κατά τον 19ο αιώνα, ενώ δημιουργήθηκαν και άλλοι ειδικοί οργανισμοί για την πρόνοια. Οι θεσμοί αυτοί ασκούσαν τις προνοιακές δραστηριότητες μέσω σημαντικών επενδύσεων, ενώ λειτουργούσαν και ρυθμιστικά μέσω της έκδοσης κανονισμών και διατάξεων ως προς ορισμένες οικονομικές λειτουργίες, π.χ. την προμήθεια υφασμάτων για το στρατό, τη συλλογή φό-

ρων, τα ενοίκια ακινήτων, τις οικονομικές συναλλαγές, την κερδοσκοπία, τον ανταγωνισμό μεταξύ οικονομικών εταιρών²¹. Ο εκσυγχρονισμός της σχολής Ταλμούδ Τορά καθώς και των υπολοίπων εβραϊκών σχολείων δεν άμβλυσε εξάλλου καθόλου την διάχυση των προγενέστερων προτύπων, αλλά τα προσάρμοσε στις σύγχρονες ανάγκες. Η σχολή Ταλμούδ Τορά καταλύθηκε τελικώς με τη γενοκτονία των Εβραίων κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Υπό την ηγεμονία της Alliance τα εβραϊκά σχολεία και τα άλλα ιδρύματα μετατράπηκαν σε οργανισμούς που υιοθέτησαν ευρωπαϊκά, κυρίως γαλλικά συστήματα. Από το 1879 για παράδειγμα, ιδρύθηκαν προγράμματα μαθητείας χειρονακτικών επαγγελμάτων για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, μέσα στο πνεύμα της εκβιομηχάνισης που κυριαρχούσε στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη²². Επίσης πολλοί διανοούμενοι αναδείχθηκαν ιδρύοντας εφημερίδες και ανοίγοντας βιβλιοπωλεία, ή τροφοδοτώντας ακόμη και τεκτονικές στοές. Το 1918, στη Θεσσαλονίκη, από τα 13 βιβλιοπωλεία τα 6 ήταν εβραϊκά.

Εν τω μεταξύ η διάκριση των μειονοτήτων στα Βαλκάνια και κυρίως στη Μακεδονία ενισχύθηκε μέχρι τον 20ό αιώνα. Τα εθνικιστικά κινήματα που αναπτύχθηκαν σταδιακά στην Ευρώπη προστέθηκαν στο πολιτιστικό υπόβαθρο της ενδοεβραϊκής συνεργασίας, και συνέβαλαν κι αυτά στη μεγαλύτερη συσπείρωση ώστε να καθίσταται λιγότερο συχνή η επικοινωνία και η συναλλαγή ανάμεσα στην εβραϊκή και σε άλλες εθνοτικές ομάδες. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης είχαν λόγω καταγωγής σχέσεις πολύ στενότερες με τη Δύση. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η συνεργασία λόγω της διείσδυσης του ευρωπαϊκού κεφαλαίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία —και στη Θεσσαλονίκη— με προεξάρχουσα δύναμη τη Γαλλία είχε ενταθεί. Εβραϊκές επιχειρήσεις και κυρίως τράπεζες λειτούργησαν και ως διάυλοι εισροής των γαλλικών αλλά και άλλων ξένων κεφαλαίων. Για παράδειγμα, η Τράπεζα Θεσσαλονίκης είχε ιδρυθεί το 1888 με κεφάλαια εβραϊκά και εκινείτο το 1915 με γαλλικά. Η στενή συνεργασία του γαλλικού κεφαλαίου με τις εβραϊκές τράπεζες, που δεν περιοριζόταν μόνον στην Ελλάδα αλλά εκτεινόταν σε ολόκληρη την Εγγύς Ανατολή είχε ασφαλώς ανησυχήσει και τη διοίκηση της Εθνικής Τράπεζας, που την ίδια εποχή συνεργάστηκε με το γερμα-

νικό κεφάλαιο για να μπορέσει να επεκταθεί στους χώρους ευημερίας των ελληνικών παροικιών, όπως π.χ. στην Αίγυπτο – μέσω της Τράπεζας Ανατολής²³. Οι εβραϊκές τράπεζες χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο εβραϊκό υπαλληλικό δυναμικό, όπως άλλωστε και οι υπόλοιπες εβραϊκές επιχειρήσεις, συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία μιας αρκετά πολυπληθούς μεσαιάς τάξης, μορφωμένης και επιδέξιας στη διοίκηση των επιχειρήσεων (συχνά αποφοίτων των σχολείων της Alliance και άλλων ξένων σχολείων). Από σχετική έρευνα στο αρχείο της Εθνικής Τράπεζας, αλλά και από άλλα στοιχεία, προκύπτει ότι η Τράπεζα Θεσσαλονίκης, η Τράπεζα Αμάρ, η Τράπεζα Ένωση, η Τράπεζα Mosseri, —όλες εβραϊκές τράπεζες— λειτουργούσαν στη Θεσσαλονίκη και την υπόλοιπη Μακεδονία χωρίς υποκαταστήματα στην Παλιά Ελλάδα αλλά με ισχυρές διασυνδέσεις τόσο στην Ανατολή όσο και τη Δύση²⁴. Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, από τους πελάτες της Εθνικής Τράπεζας σχεδόν απουσίαζαν παντελώς οι Εβραίοι επιχειρηματίες. Επαφές παρατηρούνται μετά το 1922. Για παράδειγμα, από τα 30 βιομηχανικά δάνεια που είχαν δοθεί από την Hellenic Corporation, μετά το 1928 και μέχρι το 1930, τρία κατευθύνθηκαν σε επιχειρήσεις στις οποίες μετείχαν και Εβραίοι επιχειρηματίες. (Α.Ε. Εργοληπτική και Ξυλουργική Ελλούλ, Α.Ε. Εργοστάσια Ιούτης Τόρρες, Ο.Ε. «Μηχαϊλίδης & Κωνσταντίνης» (ΜΙΣΚΟ)²⁵. Η επαφή αυτή μεταξύ εβραϊκών και ελληνικών επιχειρήσεων δεν πρέπει όμως να θεωρηθεί μόνον έκφραση κάποιας αυτόβουλης ενέργειας εκ μέρους των εβραϊκών επιχειρήσεων, ή τουλάχιστον όχι μόνον. Διότι η δράση της ΕΤΕ, αυτή την περίοδο, συνέπεσε με την εντατικοποίηση του αφομοιωτικού εθνικισμού των ελληνικών κυβερνήσεων, κυρίως της κυβέρνησης Βενιζέλου, που στόχευε στην όσο το δυνατόν ταχύτερη οικονομική και πολιτισμική ενσωμάτωση των νέων επαρχιών του Βορρά και τη μέγιστη δυνατή άμβλυνση των εθνοτικών ή μειονοτικών ιδιαιτεροτήτων.

Η συνεργασία με ελληνικές επιχειρήσεις δεν ήταν πάντως συνήθης ούτε στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Από την εποχή των Βαλκανικών Πολέμων άρχισε να εντείνεται ο οικονομικός ανταγωνισμός μεταξύ των Ελλήνων και των Ισραηλιτών, για να κορυφωθεί αργότερα, μετά την άφιξη των προσφύγων. Στο κοινωνικό επίπεδο,

ο αντισημιτισμός είχε εκδηλωθεί ήδη από τη στιγμή της ενσωμάτωσης της Θεσσαλονίκης, και αναβίωσε εντονότερος στη δεκαετία του 1930. Η εργασία αυτή δεν αναφέρεται στους διωγμούς κατά τη διάρκεια της Κατοχής ούτε στο ρόλο των Χριστιανών που άλλοτε βοήθησαν και άλλοτε όχι συμπατριώτες τους Έλληνες Εβραίους. Έχει όμως σημασία να τονιστεί ότι όταν μεταπολεμικά ψηφίστηκε ειδικός νόμος για την επιστροφή της εβραϊκής περιουσίας σε Εβραίους, οι νόμοι αυτοί ελάχιστα τηρήθηκαν²⁶. Ειδικά στη Θεσσαλονίκη, από τα 2.300 καταστήματα επιστράφηκαν μόνον 299. Στις δύο δεκαετίες που μεσολάβησαν μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, η ηγεμονία των Εβραίων της Θεσσαλονίκης άρχισε να θίγεται σοβαρά. Η πυρκαγιά του 1917 κατέστρεψε μεγάλο μέρος του ιστού της εβραϊκής ζώνης, ενώ η σχεδιασμένη ανοικοδόμηση απέτρεψε τη γεωγραφική συγκέντρωση της «μειονότητας» σε μία περιοχή. Ακόμη ενθαρρύνθηκε η επενδυτική δραστηριότητα Χριστιανών από τη Νότια ή τη Βόρεια Ελλάδα, οι οποίοι αγόρασαν οικόπεδα που ανήκαν προηγουμένως σε Εβραίους ενώ από την εποχή αυτή εμφανίζονται οι μεγάλες αμιγώς ελληνικές οικοδομικές επιχειρήσεις στη Θεσσαλονίκη. Άλλη σειρά ενεργειών έθιγε πιο άμεσα τις ισραηλιτικές επιχειρήσεις, αφού από το 1923 καταργήθηκε το δικαίωμα τήρησης των λογιστικών βιβλίων των εβραϊκών επιχειρήσεων σε γλώσσα της επιλογής τους, ενώ το 1924 νομοθετήθηκε η αργία της Κυριακής. Η παλιά μονοπώληση ορισμένων τομέων, π.χ. μεσίτες, αργυραμοιβοί, αγοραστές και πωλητές μαλλιών, ράφτες, και αρκετά άλλα μικροεπαγγέλματα, εκ των πραγμάτων ατόνησε αφού συνωστίζονταν ήδη στους χώρους αυτούς και πρόσφυγες. Ορισμένες από αυτές τις δραστηριότητες υπήρξαν από τον 19ο αιώνα διάυλοι ανοδικής κινητικότητας για τους Εβραίους επιχειρηματίες, ενώ δεν συνέβη το ίδιο με τους πρόσφυγες. Συνηγορούν γι' αυτό τα παραδείγματα παλιών σαραφιδων όπως οι Σαλμόν, Αμάρ, Αρντιτί, που στον 20ό αιώνα είχαν πλέον εξελιχθεί σε τραπεζίτες²⁷. Ευρύτερα μέτρα έθιξαν ορισμένες πτυχές της αυτονομίας της κοινότητας, όπως όταν καταργήθηκε το προνόμιο μη στράτευσης των Ισραηλιτών. Τέλος, μέχρι το 1935, περιορίστηκε σημαντικά η αυτονομία στα σχολεία της Alliance, τα οποία μετατράπηκαν σε κοινοτικά σχολεία με υπο-

χρεωτικό πρόγραμμα διδασκαλίας προωθούμενο από το ελληνικό Υπουργείο Παιδείας.

Κατά τη δεκαετία του 1930, αρχίζει η παρακολούθηση από τις υπηρεσίες της Εθνικής Τράπεζας των εργασιών και η δανειοδότηση ορισμένων άλλων μεγάλων εβραϊκών επιχειρήσεων, όπως της υφαντουργίας Λεβιάθαν Μουρτζούκου στο Βόλο. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι δυσκολότερα δίνονταν δάνεια σε αμιγώς εβραϊκές επιχειρήσεις, ενώ αντίθετα φαίνεται πως διοχετεύονταν ευκολότερα αν υπήρχαν και Έλληνες συνεταιίροι. Άραγε επρόκειτο μόνο για οικονομική στρατηγική, ή και για μια ακόμη διευκόλυνση εθνικής αφομοίωσης; Ενδεικτική είναι η περίπτωση του βιομηχανικού δανείου της ΕΤΕ ύψους 2.750.000 δρχ. προς τη Μακεδονική Βιομηχανία Βάμβακος Α.Ε. Η εταιρεία αυτή ήταν διάδοχος της προγενέστερης Νηματοργείου Βασίλειος Τουρπάλης Α.Ε., που είχε ιδρυθεί το 1929 από τους Χριστιανούς, Βενιζελικούς μάλιστα, επιχειρηματίες Α. Ζάννα και Μ. Μαυρογορδάτο, οι οποίοι συνεταιρίστηκαν με τον παλιό βιομήχανο της Θεσσαλονίκης Ι. Τουρπάλη, τον Ισραηλίτη Δ. Χερτούρα και τον επίσης Ισραηλίτη Φ. Σωσσίδη. Η εταιρεία πραγματοποιούσε εξαγωγές νημάτων στη Νότια Σερβία, όπου αντιμετώπιζε ήδη τον ανταγωνισμό της Ιταλίας για την ίδια αγορά. Ακόμη θεωρείτο απαραίτητη η βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων της για να διατηρήσει το μερίδιό της στην εγχώρια αγορά. Ο συνεταιρισμός με τους άλλους Έλληνες μη εβραίους επιχειρηματίες πραγματοποιήθηκε όμως σε περίοδο γενικότερης συρρίκνωσης της δραστηριότητας των εβραϊκών κοινοτήτων λόγω του ελληνικού κρατικού εθνικισμού, όταν ισραηλιτικές επενδύσεις κατευθύνονταν περισσότερο προς το εξωτερικό, προς τη νέα πατρίδα, το Ισραήλ. Η στρατηγική αυτή, ενώ υποδεικνύει ότι επιλέχθηκε για να επιτρέψει στην επιχείρηση να αντιμετωπίσει την κρίση και να επιβιώσει αντλώντας κεφάλαια από τη μεγαλύτερη δεξαμενή βιομηχανικών κεφαλαίων της εποχής, την Εθνική Τράπεζα, μπορεί να ερμηνευθεί και διαφορετικά: ως προσπάθεια, δηλαδή, Χριστιανών επιχειρηματιών, οι οποίοι εμπνέονταν όχι μόνον από τις νέες οικονομικές ευκαιρίες αλλά ασφαλώς και από τον Βενιζελικό εθνικισμό, προκειμένου να διεισδύσουν σε ένα χώρο ηγεμονικής παρουσίας εβραϊκών επιχειρή-

σεων. Η οικειοποίηση ήδη παγιωμένων στο χώρο οικονομικών θεσμών και πρακτικών αύξανε την πιθανότητα επιτυχίας του εγχειρήματός τους. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, τουλάχιστον ως προς την Εθνική Τράπεζα, η πρόθεση ταχύτερης εθνικής ολοκλήρωσης στο πλαίσιο του αφομοιωτικού προγράμματος και άμβλυνσης των ιδιαιτεροτήτων της Μακεδονίας που θα μπορούσε ευκολότερα να επιτευχθεί με τον προσεταιρισμό των ηγετικών ομάδων²⁸. Χαρακτηριστικά, και οι τρεις μεγάλες εβραϊκές επιχειρήσεις που δανειοδοτήθηκαν αυτή την περίοδο, ανήκαν σε ηγετικές οικογένειες της εβραϊκής κοινότητας, αν και όχι όλες της Θεσσαλονίκης, με πολλαπλές διασυνδέσεις στη Βόρεια Ελλάδα αλλά και το εξωτερικό, ενώ η Ο.Ε. «Μηχαϊλίδης & Κωνσταντίνης» (ΜΙΣΚΟ), ιδρυμένη από τον Μίνωα Κωνσταντίνη, ήταν από εκείνες που είχαν αναπτύξει τα προηγούμενα χρόνια συστηματικούς δεσμούς και με μη εβραϊκά ελληνικά επιχειρηματικά συμφέροντα. Η Εταιρεία αυτή ιδρύθηκε το 1923 και άρχισε να παράγει τα γνωστά ζυμαρικά ΜΙΣΚΟ, αλλά και χαλβάδες, ταχίни και σησαμέλαιο. Το εργοστάσιο που εγκαταστάθηκε στον Πειραιά φημιζόταν ως το πλέον σύγχρονο των Βαλκανίων, ενώ πραγματοποιούσε εξαγωγές εμβέλειας από τη Μέση Ανατολή στην Αγγλία. Χρησιμοποιούσε την πλέον σύγχρονη τεχνολογία (μεθόδους αποξήρανσης για την παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων, ενώ είχε προωθηθεί αποτελεσματικά και ο τομέας της διανομής υιοθετώντας ευφάνταστες, πρωτότυπες και πρωτοπόρες τεχνικές διαφήμισης²⁹). Η επιχείρηση αυτή είχε κατορθώσει σε σύντομο διάστημα να ανταγωνιστεί με επιτυχία ακόμη και ιταλούς παραγωγούς ζυμαρικών, και όχι μόνον να διεισδύσει στις αγορές τους αλλά να δημιουργήσει και νέες. Εξήγε προϊόντα στην Ολλανδία, τη Συρία, την Αίγυπτο και, όπως ήταν αναμενόμενο, στη Παλαιστίνη, χώρες όπου από αιώνες λειτουργούσαν αποτελεσματικά εβραϊκά δίκτυα εμπορικά και όχι μόνον.

Η Μίσκο δεν ήταν η πρώτη επιχειρηματική πρωτοβουλία του Μίνωα Κωνσταντίνη, ο οποίος ήταν γόνος εβραίων εμπόρων. Ο άνδρας αυτός είχε γεννηθεί στα Χανιά Κρήτης το 1886, και μετά το θάνατο του πατέρα του μετακόμισε στην Αθήνα και συνεργάστηκε με τον θείο του Αβραάμ Κωνσταντίνη, προσωπικό φίλο του Βενιζέλου.

Μετά το θάνατο και του θείου, διαδέχθηκε τον τελευταίο στις επιχειρήσεις του, κληρονομώντας και πολυπληθή πελατεία. Ταυτοχρόως, το 1920, ίδρυσε την προσωπική του εμπορική επιχείρηση με ευρύ δίκτυο υποκαταστημάτων και ανταποκριτών σε όλες τις μεγάλες πόλεις της χώρας, αλλά και σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Εξήγε κρητικά προϊόντα (λάδι, σταφίδα, σύκα, χαρούπια) καθώς και κολοφώνιο/τερεβινθέλαιο και σμύριδα. Εισήγε εμπορεύματα πρώτης ανάγκης, όπως φαρμακευτικά προϊόντα, αποικιακά και υφάσματα. Χρησιμοποιώντας διασυνδέσεις Ισραηλιτών στην Νότια Αμερική³⁰, κατόρθωσε να αναπτύξει τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ της Ελλάδας και χωρών της Λατινικής Αμερικής (Περού, Αργεντινή και Βενεζουέλα) γι' αυτό και χρημάτισε επίτιμος γενικός πρόξενος του Περού στην Αθήνα. Εκτός από τη βιομηχανία ζυμαρικών και το εμπόριο, ο Μίνωας Κωνσταντίνης στην αρχή της σταδιοδρομίας του υπήρξε ακόμη έμπορος χρωμάτων³¹. Μετείχε επίσης σε πολλές άλλες εβραϊκές επιχειρήσεις, π.χ. την Α.Ε. Λεβιάθαν Μουρτζούκος που ιδρύθηκε το 1928. Επεκτείνοντας την εμπορική του δράση, μετέτρεψε την προσωπική του επιχείρηση σε ανώνυμη εταιρεία το 1930, διατηρώντας για τον εαυτό του όχι μόνον το μεγαλύτερο μέρος των μετοχών, αλλά και την προεδρία του διοικητικού συμβουλίου και τη γενική διεύθυνση. Οι υπόλοιπες μετοχές ελέγχονταν και πάλι από εβραϊούς επιχειρηματίες, συγγενείς και ξένους όπως ο Ιωσήφ Σ. Κωνσταντίνης, έμπορος, ο Ανσέλμο Μουρτζούκος, βιομήχανος από τον Βόλο, την αδελφή του οποίου είχε παντρευτεί ο Κωνσταντίνης, ο Κ. Μεθενίτης, δικηγόρος, ο Σαμουήλ Σ. Κωνσταντίνης, έμπορος, ο Josef G. Besso, έμπορος από το Μιλάνο (Besso & Forte), ο Ε.Ι. Ευστρατιάδης, επίσης έμπορος και ίσως ο μόνος όχι Ισραηλίτης μέτοχος. Το 1938 στην ίδια επιχείρηση εμφανίζονταν τα ονόματα της Αυγούστας και του Αλβέρτου Κωνσταντίνη, του Μωρίς Κάννερ και του Φρανκ Κουτουφά, όλων Εβραίων, καθώς και των Δ. Πανταζόπουλου και Γ. Χρήστου, ενώ προστέθηκαν το 1940 ο Δ. Αλκανάτι, το 1943 ο Ρ. Βεντούρα και το 1945 ο Σ. Μπενβενίστε. Στις στρατηγικές της επιχείρησης περιλαμβανόταν η επένδυση σε χρεώγραφα (π.χ. ομολογίες του Crédit Foncier Egyptien) καθώς και η συνεχής διεύρυνση των επαφών με επιτυχημένες επιχειρήσεις του εξωτερικού, κυρίως

στη Μέση Ανατολή, ιδιαίτερα στην Αίγυπτο. Ενώ η λειτουργία του εργοστασίου Κωνσταντίνη διακόπηκε κατά την περίοδο της Κατοχής, η εμπορική εταιρεία δεν έκλεισε αλλά υπολειτούργησε, όπως προκύπτει από τους ισολογισμούς της³². Διαλύθηκε το 1956, πιθανότατα διότι δεν κατόρθωσε να ξαναοικοδομήσει τις επαφές της το ίδιο αποτελεσματικά όπως πριν από τον πόλεμο. Η επιχειρηματική συμπεριφορά του Μίνωα Κωνσταντίνη, όπως και πολλών από τους εβραϊούς επιχειρηματίες που ήδη αναφέρθηκαν, εντασσόταν στο τυπικό πρότυπο που συνδεόταν τόσο στενά με το «εβραϊκό ήθος». Χρησιμοποιούσαν άμεσες μεθόδους συναλλαγών τόσο στο εσωτερικό όσο και με τους ξένους εταίρους τους χωρίς διαμεσολαβήσεις, κάτι που πολλοί Ελλαδίτες, μη Εβραίοι, έμποροι έκαναν σε πολύ μικρότερο βαθμό λόγω της έλλειψης δεξιοτήτων, ορισμένες από τις οποίες ήταν η γλωσσομάθεια, η δυνατότητα να ταξιδεύουν πολύ, και κυρίως η αλληλεγγύη ομοεθνών τους στο εξωτερικό³³. Οι Εταιρείες Κωνσταντίνη προτιμούσαν πελάτες που δεν άφηναν χρέη, ενώ από τα πραγματοποιούμενα κέρδη τακτικές ήταν οι κρατήσεις για αποσβέσεις και συγκέντρωση αποθεματικού. Μοιράζονταν ακόμη μικρά μερίσματα. Η συμμετοχή στο διοικητικό συμβούλιο ενός Ιταλού Εβραίου, εμπόρου από το Μιλάνο, είναι ένδειξη ότι ακολουθείτο στρατηγική διαπλοκών μέσω της κατανομής θέσεων στα διοικητικά συμβούλια διαφόρων επιχειρήσεων αρκετά νωρίς. Όσον αφορά τη συγκρότηση αυτού του τύπου ενδοεπιχειρηματικών δικτύων, έχει υποστηριχτεί πειστικά ότι τα τελευταία λειτουργούσαν ως δίκτυα διάχυσης και κυκλοφορίας γνώσης και πληροφοριών³⁴, εξασφαλίζαν αποτελεσματική γνώση των αγορών, καλύτερους όρους συναλλαγών, αποτελεσματικότερη αξιοποίηση των πόρων τους και καλύτερο συντονισμό των εργασιών τους. Ο Κωνσταντίνης επέζησε της γενοκτονίας, και μετά τον πόλεμο πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Ελληνο-Παλαιστινιακού Συνδέσμου στην Αθήνα, και χρημάτισε πρόεδρος της Εβραϊκής Κοινότητας. Ήδη από την προπολεμική εποχή μετείχε σε διάφορες οργανώσεις. Μέλος του Εμπορικού Συλλόγου από το 1917, υποστηρικτής των Φιλελευθέρων, ήταν επίσης μέλος του Ρόταρυ και ιδρυτικό μέλος της Παγκρήτιας Αδελφότητας. Η περίπτωση της Ο.Ε. Μηχαϊλίδης & Κωνσταντίνης παραπέμπει στην

ιδεολογία της ενσωμάτωσης που μια μερίδα των Ελλήνων Εβραίων μεσοαστών υποστήριξαν. Οι ίδιοι αυτοί, είχαν συνταχθεί με τη φιλελεύθερη αναπτυξιακή πολιτική του Βενιζέλου, σε αντίθεση με την πλειονότητα των ομοεθνών τους, και αντέδρασαν όταν το 1924 δημιουργήθηκαν ξεχωριστοί εκλογικοί σύλλογοι για τους Ισραηλίτες της Θεσσαλονίκης. Στην άλλη πλευρά του νομίσματος, στη συσπείρωση, θα μπορούσε να επικαλεστεί κανείς τις εκλογές του 1926, που έγιναν χωρίς χωριστούς καταλόγους αλλά στις οποίες οι Εβραίοι έδωσαν μαζική ψήφο σε εβραϊκό σχηματισμό (Εβραϊκή Πολιτική Ένωση), και ακόμη τις εκλογές του 1933 με τον έντονο αντισημιτισμό που τις στιγματίσει. Πάντως, αφού ευρύτερη ενσωμάτωση δεν επιτεύχθηκε στο εθνικό, πολιτικό ή διοικητικό επίπεδο, ενέργειες όπως αυτή του Κωνσταντίνου πρέπει να αξιολογηθούν μάλλον ως ατομικές και περιορισμένες επιλογές³⁵.

Άλλη περίπτωση συνεργασίας Ελλήνων Ισραηλιτών με χριστιανούς επιχειρηματίες αλλά και με ξένους κεφαλαιούχους ήταν η ίδρυση της Εριοβιομηχανίας Μπριτάνια Α.Ε. (British Worsted Co. Of Greece «Britannia»), πρώην Αγγλική Εριουργία εν Ελλάδι, με έδρα την Αθήνα και εργοστάσιο στη Νέα Φιλαδέλφεια. Στο σχήμα μετείχαν η Crosland Moor & Co. Ltd. με 5.250 μετοχές, ο Κ.Δ. Ναθαναήλ—επιχειρηματίας με μακρά παρουσία στον κλάδο της υφαντουργίας— με 1.000 μετοχές, το υποκατάστημα Αθηνών της επιχείρησης Υιοί Σολομών Αλχαδέφ με 1.000 μετοχές και η Α.Ε. Γιαννούτσικος & Πετσιάβας με 750. Το μετοχικό κεφάλαιο ανερχόταν σε Λ.Α. 20.800. Έτσι, στο επταμελές διοικητικό συμβούλιο της εταιρείας για την πρώτη τετραετία μετείχαν πέντε Ισραηλίτες, οι Ρισάρ Ισραήλ, Β. Πιζάντε, Μ. Φρανσές, Β. Αλχαδέφ και Μ. Σοριάνο, ενώ διευθύνων σύμβουλος ήταν ο Ρισάρ Ισραήλ. Η διαχείριση λοιπόν βρισκόταν σε χέρια Ισραηλιτών, ενώ διευθυντής λογιστηρίου μέχρι το 1938 ήταν ένας άλλος Ισραηλίτης, ο Αλβέρτος Κοέν, και από το 1939 ο Β. Μπεραχάς. Η επιχείρηση ήταν σύγχρονη, διέθετε από την αρχή νέες εγκαταστάσεις οι οποίες ανανεώνονταν και επεκτείνονταν τακτικά, και από τους ισολογισμούς είναι δυνατόν να στοιχειοθετηθεί η προσπάθεια που καταβλήθηκε για τον εκσυγχρονισμό της οργάνωσης των πωλήσεων και γενικότερα της διάθεσης των προϊόντων και της

διαφήμισης³⁶. Αξίζει να σημειωθεί ότι λίγα χρόνια μετά το συνεταιρισμό αυτό, το 1934 ιδρύθηκε η Ανώνυμη Εμπορική Εταιρεία «Μεγάλα Καταστήματα Αθηνών Μητρόπολις» των Υιών Σολομών Αλχαδέφ ως οικογενειακή επιχείρηση με κεφάλαιο 15.000.000 δρχ. Όλες οι μετοχές ανήκαν στους αδελφούς, Ιωσήφ και Ασέρ Αλχαδέφ και στις συζύγους τους. Ένα χρόνο αργότερα, η εταιρεία μετονομάστηκε σε Ανώνυμη Εμπορική Εταιρεία Υιών Σολομών Αλχαδέφ. Ίσως να μην ήταν απλή σύμπτωση ότι το 1934 αυξήθηκε το κεφάλαιο της Μπριτάνια σε Λ.Α. 31.200. Τα μεγάλα αυτά καταστήματα δεν είναι τυχαίο ότι ιδρύονται από Εβραίους επιχειρηματίες, κατά το παράδειγμα του Orosdi Back στη Θεσσαλονίκη δεκαπέντε χρόνια ενωρίτερα.

Μια ακόμη οικογενειακή εβραϊκή επιχείρηση που αξίζει να αναφερθεί είναι η Ανώνυμος υφαντουργική εταιρεία Λεβιάθαν Μουρτζούκος και Σία Α.Ε. Η συγκρότησή της δίνει μια καλή εικόνα της δικτύωσης των Ισραηλιτών επιχειρηματιών. Η επιχείρηση ιδρύθηκε στον Βόλο το 1928 με κεφάλαια Λ.Α. 32.000 (5.000.000 δρχ.), μεγάλο ποσό για την εποχή και διάρκεια πενήνταετή για να συνεχίσει τις εργασίες της ομόρρυθμης εταιρείας Μουρτζούκος & Λεβή που είχε συσταθεί το 1908 στον Βόλο και ανασχηματισθεί το 1917. Σκοπός της εταιρείας ήταν η κατασκευή και πώληση μάλλινων υφασμάτων, ένας τομέας δηλαδή όπου από παράδοση κυριαρχούσαν πολλοί επιτυχημένοι Εβραίοι επιχειρηματίες. Η διάλυση και επανασύσταση ως ανώνυμης εταιρείας σκοπό είχε τον εκσυγχρονισμό και τη διεύρυνση της δραστηριότητας, για την οποία χρειαζόνταν κεφάλαια. Ενδεχομένως να υπήρχαν ειδικότεροι λόγοι που έκαναν αναγκαία τη διάλυση και αλλαγή επωνυμίας (π.χ. κακή φήμη της προγενέστερης δραστηριότητας) χωρίς αυτό να είναι δυνατόν να στοιχειοθετηθεί στην παρούσα φάση της έρευνας. Πολύ συχνά, πάντως, αλλαγές επωνυμιών συμβαίνουν όταν θεωρηθεί αναγκαίο να γίνει μια νέα αρχή. Πλειοψηφών μέτοχος ήταν ο Ανσέλμος Ζ. Μουρτζούκος (7.000 μετοχές). Ακολουθούσαν η σύζυγός του Θάλεια (1.000), ο Ιωσήφ Μ. Λεβής (1.500), ο Ιεσούας Μ. Λεβής (1.500), η Ιουλία κόρη του Ζαχαρία Λεβή (1.000), η Εσθήρ, χήρα Ζαχαρία Λε-

βή (1.400) και η ανήλικη κόρη της Άννα Ζαχαρία Λεβή (1.000), η Ξανθή, χήρα Ζαχαρία Μουρτζούκου και ο ανήλικος γιός της Σαούλ Ζ. Μουρτζούκος (2.000), ο γνωστός μας από τις επιχειρήσεις Κωνσταντίνη, Ιωσήφ Γαβριήλ Μπέσσοσ (4.000), ο συνεταιίρος του Καίσαρ Φόρτης (1.250) και οι δύο από το Μιλάνο, ο Μωϋσής Μαζάν (1.000), ο Σενόρ Σαπόρτας (250), ο Χάιμ Μουρτζούκος (100), ο Μίνως Κωνσταντίνης, φυσικά (1000), η ανώνυμη εταιρεία Σ. Καμχή και Σία (1.000), ο Ιωσήφ Ισαάκ Κόβο (7.000) από το Παρίσι. Η επιχείρηση χρησιμοποίησε προϋπάρχουσες εγκαταστάσεις στον Βόλο και εισφορές σε μετρητά. Γενικός διευθυντής ανέλαβε ο Α. Μουρτζούκος ενώ στο συμβούλιο της πρώτης πενταετίας μετείχαν οι έμποροι Σολομών Καμχής, Μίνως Κωνσταντίνης, Δανιήλ Γιαχέλ, Ιωσήφ Μπέσσοσ, Σενόρ Σαπόρτας, Χάιμ Μουρτζούκος καθώς και ο Ζαχαρίας Ναάρ. Σε όλα τα επόμενα συμβούλια μέχρι το 1937, η σύνθεση παρέμεινε εβραϊκή και σε μεγάλο βαθμό συγγενική. Οι ελεγκτές της επιχείρησης ήταν επίσης εβραϊκής καταγωγής. Από το 1938 όμως μετέχουν κατά πλειοψηφία στο Διοικητικό Συμβούλιο Έλληνες, αφού η εταιρεία ουσιαστικά είχε περιέλθει στους πιστωτές της: Ο Κυριακόπουλο, διευθυντή Τραπεζής της Ελλάδος, Π. Χονδροδήμο, διευθυντή Εθνικής Τραπεζής στον Βόλο, Ν. Γεωργούλα, αντιπρόσωπο των προμηθευτών Δ. Χάμιλτον και Σία του Μπράντφορντ, Ν. Βράτιτς, αντιπρόσωπο του οίκου Βοσλάουερ Κάμγκαρν Φάμπρικ της Μπιάλας. Ο εκσυγχρονισμός της βιομηχανίας επιτεύχθηκε και χάρη στις τραπεζικές πιστώσεις. Η εταιρεία το 1930 ζήτησε βιομηχανικό δάνειο από την Εθνική Τράπεζα το οποίο της χορηγήθηκε (ποσό Λ.Α. 15.000 και ετήσιο τόκο 8 1/2%) και το δάνειο χρησιμοποιήθηκε για την αγορά φινιριστικών μηχανών και ντεκατισάζ για τον εξευγενισμό των κασμηρίων που παρήγε το εργοστάσιο. Άλλη διευκόλυνση ήταν ότι ανοίχτηκε ενυπόθηκος ανοικτός λογαριασμός από τον Βελγικό Οίκο Νηματοουργίας Peltzer, ύψους Λ.Α. 20.000 προς 6%. Οι αναφορές ενός δημοσιογράφου που επισκέφθηκε τις εγκαταστάσεις τόνιζαν ορισμένες από τις έντονες διαφορές με τις ελληνικές επιχειρήσεις της εποχής. Μιλούσε για την καθαριότητα, ευγένεια και λεπτότητα όλων των εργαζομένων από τους κλητήρες μέχρι τη διεύθυνση. Όπως επίσης και για μερικές από τις επιχειρηματι-

κές πρακτικές, τη συνεχή βελτίωση του προϊόντος με επανεπένδυση των κερδών. Ο συντάκτης Π. Μάνος εντυπωσιάστηκε από το συντονισμό: «Τι τάξις, τι ρυθμός εις όλα! Νομίζει κανείς ότι άνθρωποι, μηχανήματα, πρώται ύλαι, τα πάντα αποτελούν ένα χρονομετρικόν Μηχάνημα»³⁷. Επίσης, τόνιζε τη διαφορετική συμπεριφορά του Μουρτζούκου ο οποίος δεν περίμενε, όπως ο «Ντόπιος», να κάνουν οι άλλοι τις αλλαγές. Έτσι είχε εγκαταστήσει διυλιστήριο ύδατος, σταθμό πρώτων βοηθειών για πιθανά ατυχήματα. Και ασχολείτο επίσης με την κοινωνική πρόνοια. Ακολούθησαν και άλλες πιστώσεις από την ΕΤΕ μετά το 1934, που θα χρησιμοποιούνταν για την αποπληρωμή του εξωτερικού αυτού δανείου σε συνάλλαγμα. Η αύξηση των υποχρεώσεων όμως φαίνεται να έφερε την εταιρεία σε δύσκολη θέση, παρότι μέχρι το 1934 οι αναφορές του Υποκαταστήματος Βόλου της ΕΤΕ ήταν θετικές υπέρ της οικογενειακής αυτής ανώνυμης εταιρείας, η διοίκηση της οποίας χαρακτηριζόταν «συνετή και ειδικευμένη». Τον Νοέμβριο του 1936, για πρώτη φορά, η Εφημερίς του Χρηματιστηρίου αναφερόταν σε φήμες ότι η εταιρεία αντιμετώπιζε ταμιακές δυσκολίες, αλλά ότι διενεργήθηκε έλεγχος τραπεζών και ότι οι φήμες διαψεύδονταν. Δύο χρόνια αργότερα (19.6.1938) η ίδια εφημερίδα ανέφερε ότι η επιχείρηση είχε ουσιαστικά περιέλθει στα χέρια των πιστωτών της αφού παρουσίαζε για πρώτη φορά παθητικό ισολογισμό και ζημιές. Η επιχείρηση δεν είχε κατορθώσει να ξεπεράσει τη γενικότερη κρίση της υφαντουργίας, ενώ το άνοιγμά της προς τον τραπεζικό δανεισμό τη βοήθησε μόνο βραχυπρόθεσμα. Τέθηκε υπό νέα διοίκηση μετά την εκχώρηση των μεριδίων των ξένων πιστωτών προς την ΕΤΕ (21.034 μετοχές). Το κεφάλαιο ελαττώθηκε και στη συνέχεια με νέα έκδοση αυξήθηκε ώστε η εταιρεία να συνεχίσει τις εργασίες της· αλλά μεσολάβησε ο πόλεμος, και μεταξύ 1941 και 1944 διέκοψε τις εργασίες της. Μελέτη της ΕΤΕ του 1940 χαρακτήριζε την κατανάλωση της επιχείρησης μηδαμινή, την προοπτική διάθεσης προϊόντων αβέβαιη, τη συμβολή του κράτους για προμήθειες προϊόντων της εταιρείας ανύπαρκτη, το ρυθμό παραγωγής μειωμένο κατά 90% από τον Δεκέμβριο 1940. Επίσης διαπίστωνε τεράστια μέχρι και πλήρη έλλειψη πρώτων υλών και ενεργειακών υλών, και αύξηση των τιμών τους κατά 100% για τις

πρώτες και 200% για τις δεύτερες. Άλλα προβλήματα εντοπίζονταν στην ανεπάρκεια εργατικού δυναμικού λόγω επιστράτευσης του άρρενος προσωπικού κατά 42% (14% στο σύνολο), στην αδυναμία ρευστοποίησης των υποχρεώσεων της εταιρείας, καθώς και των συσσωρευμένων προϊόντων, στην επιστροφή στο σύστημα πωλήσεων μόνον τοις μετρητοίς, στον κίνδυνο εναερίων επιδρομών³⁸. Εξάλλου, ενώ στο Διοικητικό Συμβούλιο του 1941 ακόμη μετείχαν ο Ανσέλμος Μουρτζούκος καθώς και ο Ζαχαρίας Ναάρ, το 1944 εμφανίζεται μόνον ο Ναάρ ως σύμβουλος, ενώ την προεδρία είχε αναλάβει ο Κ. Μωραΐτης, υψηλόβαθμο στέλεχος της ΕΤΕ. Μόνον μετά τη λήξη του πολέμου το 1946 επανεμφανίζεται το όνομα του Α. Μουρτζούκου ως εντεταλμένου συμβούλου στη διοίκηση της εταιρείας, ενώ η ανασύσταση του εβραϊκού χαρακτήρα και η επιστροφή της επιχείρησης σε χέρια εβραϊκά προχωρεί αργά και με δυσκολία. Έτσι, το 1947, από τα 7 μέλη, μόνον 3 είναι Εβραίοι, οι Α. Μουρτζούκος, διευθύνων σύμβουλος, ο Αλφρέδος Μπαρούχ, έμπορος και επίσης διευθύνων σύμβουλος, και ο Ζ. Ναάρ, σύμβουλος. Από το 1948 και ύστερα, η εβραϊκή συμμετοχή στο διοικητικό συμβούλιο παρέμεινε περιορισμένη και πάλι η πλειοψηφία (4 μέλη) είναι ελληνική.

Ως προς τις άλλες επιχειρήσεις, τα εργοστάσια Τόρρες, εκτός από την προνομιούχο θέση που κατείχαν στη Μακεδονική βιομηχανία, εξυπηρετούσαν ευρύτατα εβραϊκά και αγγλικά συμφέροντα αφού κατασκεύαζαν σάκους για το καπνεμπόριο της Μακεδονίας που ελεγχόταν σχεδόν αποκλειστικά από εβραϊκές και από αγγλικές επιχειρήσεις. Είναι λοιπόν πιθανόν ότι είχαν και την υποστήριξη Άγγλων επιχειρηματιών αφού τα δάνεια της Hellenic Corporation, παρότι δόθηκαν κατόπιν έγκρισης από το Γενικό Συμβούλιο της Εθνικής Τράπεζας, έπρεπε να έχουν και τη συναίνεση των Άγγλων συνεταιίρων, οι οποίοι απέβλεπαν κυρίως στην εξυπηρέτηση των αγγλικών συμφερόντων.

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΕΠΑΦΕΣ

Η ένταση της εθνικιστικής δράσης στα Βαλκάνια δεν αντιμετωπί-

στηκε παθητικά από την Εβραϊκή Κοινότητα. Υπό την επίδραση του δικού τους εθνικισμού, πολλοί Εβραίοι μετανάστευσαν τόσο στην Αμερική όσο και στη Παλαιστίνη —μετέπειτα Ισραήλ. Άρχισαν να περιορίζουν τις δραστηριότητές τους στην Ελλάδα και να πραγματοποιούν επενδύσεις στο εξωτερικό. Ήδη το 1911 η απόφαση Εβραίων τραπεζιτών της Θεσσαλονίκης να αναστείλουν τις πληρωμές τους και να φύγουν στο εξωτερικό πιθανότατα εντασσόταν στις νέες στρατηγικές³⁹. Το 1921 ιδρύθηκε επίσης η επενδυτική εταιρεία Salonica-Palestine με τη συμμετοχή 300 μετόχων και σκοπό την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων μεταξύ Θεσσαλονίκης και Παλαιστίνης. Η εταιρεία πραγματοποίησε αγορές οικοπέδων στο κέντρο και σε προάστια του Τελ-Αβίβ⁴⁰, ενώ μετέγραψε υπό εβραϊκή σημαία στα νηολόγια Χάιφας και Τελ-Αβίβ πλοία που ανήκαν σε Εβραίους της Θεσσαλονίκης. Ηγετικά στελέχη της ίδιας επιχείρησης ίδρυσαν ακόμη ιδιωτική τράπεζα, τη Discount Bank, στην πρωτεύουσα του νέου κράτους⁴¹. Η μετανάστευση εντάθηκε μετά τις ρατσιστικές εκδηλώσεις του 1931 και δεν σταμάτησε σε όλη τη δεκαετία 1930. Υπολογίζεται ότι έφυγαν περίπου 5.651 άτομα. Ιδιαίτερα εθίγη η μερίδα των λιμενεργατών της Θεσσαλονίκης, η μετανάστευση και εργασία των οποίων συνέβαλε στη γρήγορη έναρξη λειτουργίας του λιμανιού του Τελ-Αβίβ. Επίσης, Θεσσαλονικείς Εβραίοι ίδρυσαν νέες ναυτιλιακές εταιρείες βασιζόμενοι στην υποστήριξη συμπατριωτών τους τόσο από τη Θεσσαλονίκη όσο και από άλλες ελληνικές πόλεις που ήταν ναυτικοί, λιμενεργάτες, αλιείς, ναυτιλιακοί πράκτορες και άλλοι ειδικοί του ναυτιλιακού τομέα.

Εβραϊκά κεφάλαια επενδύονταν και σε άλλους τομείς. Στο χώρο των ενδυμάτων και ειδών ευρείας κατανάλωσης, μονοπωλούσαν την αγορά δύο μεγάλα καταστήματα στη Θεσσαλονίκη, όταν κανένα δεν υπήρχε ακόμη στην υπόλοιπη Ελλάδα. Επρόκειτο για το μεγάλο κατάστημα Ogosdi Back που λειτουργούσε με κεφάλαια εβραϊκά προέλευσης Γαλλίας, και ήταν κεντρικός κρίκος σε ένα επιχειρηματικό δίκτυο που εκτεινόταν και εκτός Ελλάδος, αφού είχε υποκαταστήματα στις περισσότερες μεγάλες πόλεις της Αιγύπτου όπου αυτά διατηρήθηκαν και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Στη Θεσσαλονίκη απασχολούσε, το 1915, προσωπικό περίπου 150 ατόμων στην πλει-

ονότητά του εβραϊκής καταγωγής. Το δεύτερο μεγάλο κατάστημα ανήκε στην οικογένεια Eggera, ενώ άλλα τρία μικρότερα που επίσης ευημερούσαν, των Stein, Tirig, Karantzí, ήταν κι αυτά εβραϊκά. Οι Eggera είχαν και άλλες επιχειρήσεις, π.χ. η εταιρεία G. Eggera και Υιοί ήλεγχε μεγάλο μέρος του καπνεμπορίου της Μακεδονίας και συγκέντρωνε εκτός από τα εβραϊκά και αγγλικά κεφάλαια⁴². Εκτός από την περίπτωση των καταστημάτων Orosdi Back, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάπτυξη των δραστηριοτήτων της οικογένειας Mosseri. Από έναν κατάλογο εβραϊκών επιχειρήσεων στη Θεσσαλονίκη το 1915, καταχωρίστηκαν επτά άτομα με αυτό το επώνυμο. Από αυτά οι Αβραάμ, Χάιμ και Ραφαήλ ασχολούνταν με το εμπόριο μεταλλών και σιδήρου, γυαλιού και κασσίτερου. Επειδή ο κατάλογος αυτός δεν παρέχει τις διευθύνσεις των επιχειρήσεων, δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε αν πρόκειται για το ίδιο κατάστημα με τρεις συνεταιίρους ή για διαφορετικές επιχειρήσεις σε διάφορες περιοχές της Θεσσαλονίκης. Όπως και να έχει όμως το πράγμα, η υπόθεση ισχύει ότι το εμπόριο των συγκεκριμένων αυτών ειδών ανήκε στην ίδια οικογένεια. Ο M.J. Mosseri, άλλο μέλος της ίδιας οικογένειας, ασχολείτο με το εμπόριο παπλωμάτων, στρωμάτων και άλλων ειδών, ενώ ο έκτος, πιθανώς επίσης μέλος της ίδιας διευρυμένης οικογένειας, εμπορευόταν νεωτερισμούς, αρώματα κλπ. Η οικογένεια Mosseri έφτασε στην Ανατολή μετά από μακρά παραμονή στην Ιταλία και εκτός από το εμπόριο ασχολήθηκε και με τον τραπεζικό τομέα. Ίδρυσαν το 1917 τον τραπεζικό οίκο «Μοσσέρι και Σία», ο οποίος το 1926 διευρύνθηκε μετονομασθείς «Τράπεζα Ένωσις». Στο Διοικητικό Συμβούλιο του νέου τραπεζικού οίκου περιλαμβανόταν το όνομα του Μάρκου Μοσσέρι, ενώ από τους ιδρυτές της νέας τράπεζας ο πρόεδρος της, Ιωσήφ Νεχαμά, ήταν ταυτόχρονα πρόξενος της Πολωνίας στη Θεσσαλονίκη. Άλλοι μέτοχοι ήταν επιχειρηματίες στη Γαλλία (π.χ. Λαζάρ Νεφούσι - έμπορος από τη Λυών). Χώρος δραστηριότητας των Μοσσέρι, και ασφαλώς και της τράπεζας, δεν ήταν μόνον η Ελλάδα αλλά και χώρες της Μέσης Ανατολής, π.χ. η Αίγυπτος, όπου μέλη της αναδείχθηκαν σε κυρίαρχους οικονομικούς και κοινωνικούς πόλους της εβραϊκής κοινότητας. Η οικογένεια Μοσσέρι στην Αίγυπτο ακολούθησε και αυτή στρατηγικές τόσο γαμη-

λιακές όσο και επιχειρηματικές παρόμοιες με εκείνες των εβραϊκών οικογενειών στην Ελλάδα, υποδηλώνοντας την οικουμενικότητα των προτύπων στις εβραϊκές κοινότητες, τουλάχιστον της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της ανατολικής Μεσογείου⁴³.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ

Εβραϊκές οικογενειακές επιχειρήσεις ήλεγχαν ακόμη τη διακίνηση των δημητριακών, του μπαμπακιού, της μύρας, των κουκουλιών, των ακατέργαστων δερμάτων, το εξαγωγικό και εισαγωγικό εμπόριο σιδηρομεταλλευμάτων. Ως προς τις υπόλοιπες εβραϊκές επιχειρήσεις και επαγγέλματα, στις αρχές του 20ού αιώνα στη Θεσσαλονίκη, ορισμένα ήταν υπό πλήρη εβραϊκή κυριαρχία, π.χ. σχεδόν όλοι οι μεσίτες στο λιμάνι κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου καθώς και μια σειρά άλλων ειδικοτήτων στη ναυτιλία και τις μεταφορές⁴⁴, όπως προκύπτει από τον ακόλουθο πίνακα:

ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΙΔΡΥΘΕΙΣΕΣ ΠΡΙΝ ΤΟ 1915

Κλάδος	Εβραϊκές	Σύνολο
Ναυτικά πρακτορ., είδη-ασφάλ.	11	14
Ακονιστήρια	2	2
Τρόφιμα	4	11
Σπίρτα	4	4
Ήλεκτρον	3	5
Επιπλώσεις	3	6
Είδη γραφείου	9	15
Υλικά ζαχαροπλαστείου	7	10
Παρασκευή φαρμακ. ειδών	1	1
Τραπεζίτες-χρηματιστές-χρηματ. τραπεζ.- μεσιτ. γραφεία	36	39
Βούτυρα-τυριά χονδρεμπόριο	10	22
Κοσμήματα	11	12
Οικοδομικά είδη	8	13
Ξυλουργεία	1	2

απόλυτα στη θρησκεία και τα θρησκευτικά κανονιστικά πρότυπα. Διατηρήθηκαν σχετικά αναλλοίωτες, διότι μεταξύ άλλων διασφαλίζονταν και από το καθεστώς δικαιοκράτειας των εβραϊκών κοινοτήτων, που ίσχυσε επί πολλούς αιώνες τόσο στο πλαίσιο της Αυτοκρατορίας όσο και σε εκείνο των εθνικών κρατών. Επικράτησε επί αραβικής κυριαρχίας της Ιβηρικής χερσονήσου, συνεχίστηκε επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και —έστω και μειωμένη ειδικά για την Ελλάδα— έγινε σεβαστή από το ελληνικό κράτος και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Η υπεροχή του εβραϊκού στοιχείου πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο στη Θεσσαλονίκη είναι γνωστή, και η συνείδηση της ιδιαίτερης ταυτότητας ήταν έντονη. Η Θεσσαλονίκη, όμως, φαντάζει ως προνομιακό πεδίο ανάλυσης και διότι αποτέλεσε σημαντικό κόμβο στη συγκρότηση των εβραϊκών δικτύων τόσο με τη μακρόχρονη ιστορία της όσο και με το ρόλο της ως μητροπολιτικού κέντρου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παρά τον σχετικά υψηλό βαθμό ενσωμάτωσης, οι Εβραίοι δεν έπαψαν ποτέ να θεωρούνται, από τους ομοεθνείς τους αλλά και από τους υπόλοιπους ξένους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διαφορετικοί. Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης θυμίζει την αντίστοιχη αλλά πιο ακραία των καθολικών Εβραίων της Κεντρικής Ευρώπης, οι οποίοι είχαν επίσης διατηρήσει σε μεγάλο βαθμό τις εβραϊκές παραδόσεις και τα εβραϊκά ονόματά τους και θεωρούνταν ακραιφνείς Εβραίοι και από τους υπόλοιπους Ευρωπαίους¹⁷. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, αντίθετα από εκείνους της Κεντρικής Ευρώπης, διατήρησαν την ετερότητα και για το λόγο ότι δεν υπήρξε ιδιαίτερη πίεση ή ανάγκη να αλλάξουν π.χ. τα επώνυμα και τα ονόματά τους, κι έτσι, κατά πλειοψηφία αναγνωρίζονται ως εβραϊκά. Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, όπως και οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι-Εβραίοι, είχαν ακόμη συνείδηση και αίσθηση του ιστορικού παρελθόντος τους, π.χ. της δράσης των προγόνων τους (τουλάχιστον της δεύτερης ή τρίτης προς τα πίσω γενιάς, που επίσης ήταν

θρησκευόμενοι Εβραίοι)¹⁸. Τα μέλη της εβραϊκής κοινότητας και ιδιαίτερα των ηγετικών ομάδων σχεδόν πάντοτε επέλεγαν συζύγους από την κοινότητά τους. Οι εβραϊκοί γάμοι στην Ελλάδα, όπως παντού αλλού, καθορίζονταν από την κοινωνικότητα των οικογενειών που οργανωνόταν γύρω από την εβραϊκή κοινότητα και ακολουθούσε συχνά την πρακτική των προσυμφωνημένων γάμων (με επιλογή πιθανών συζύγων μέσα από τους μηχανισμούς του σχολείου, των φιλικών κύκλων ακόμη και των επαγγελματικών επαφών). Οι εβραϊκές οικογένειες χαρακτηρίζονταν ακόμη από τα διευρυμένα δίκτυα συγγενών και φίλων, που κατά τρόπο άτυπο αλλά αποτελεσματικό ενίσχυαν τη διατήρηση της ταυτότητας/ετερότητας. Επειδή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ο αντισημιτισμός υπήρξε λιγότερο έντονος συγκριτικά με την Ευρώπη, θα μπορούσε ακόμη να υποστηριχθεί ότι η διατήρηση της εβραϊκής ταυτότητας δεν τέθηκε ποτέ σε δοκιμασία μέχρι τον 20ό αιώνα. Η άσκηση της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ επηρεαζόταν από τα πολιτισμικά αυτά στοιχεία, επενεργούσε και η ίδια θετικά ως προς τη διατήρηση της ετερότητας. Η απασχόληση επί διαδοχικές γενιές στους ίδιους τομείς —π.χ. υφαντουργικά προϊόντα και υφάσματα, διεθνές εμπόριο ορισμένων προϊόντων, μεταφορές—, αλλά και η συνάφεια των υπόλοιπων επιχειρήσεων (π.χ. λειτουργία καταστημάτων λιανικού εμπορίου) με την τοπική αγορά, ενίσχυε τη συσπείρωση τόσο στο επίπεδο της τοπικής «εβραϊκής οικονομίας» όσο και σε εκείνο των διεθνών διαπλοκών.

Οι Εβραίοι έτσι συναλλάσσονταν με άλλους Εβραίους, μέσα από άτυπα δίκτυα αλλά και λόγω εντοπιότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι από τις διάφορες επιχειρήσεις που ερευνήθηκαν δεν προέκυψε σημαντική εβραϊκή παρουσία σε ορισμένους τομείς μη παραδοσιακούς, π.χ. στον τουρισμό, ή στη χημική βιομηχανία, όπου ήταν πολύ μικρή. Ο μη παραδοσιακός αυτός κλάδος δεν αποτέλεσε τομέα δραστηριότητας ούτε για τους υπόλοιπους Ευρωπαίους Εβραίους¹⁹. Αξιοσημείωτη πάντως για την Ελλάδα (όχι ειδικά για τη Θεσσαλονίκη) είναι η περίπτωση του Αβραάμ Κωνσταντίνου από τη Ζάκυνθο, μηχανικού, πτυχιούχου της Ecole Nationale des Ponts et Chaussées, και ιδρυτή της βιομηχανίας ασετυλίνης στην Ελλάδα. Ο

Εμπόριο πετρελαίου	2	3
Φαρμακεία	17	26
Φωτογραφεία	3	6
Πιάνα	3	7
Ρεβίθια, ρύζι, κτλ.	14	14
Αγροτικά προϊόντα	3	6
Ψιλικά	6	12
Χαρτί σιγαρέττων	5	6
Βιβλιοδέτες	1	3
Εμπορ.αντιπρόσ.	65	84
Σάκοι και κουτιά	9	9
Σαπούνι	5	8
Μετάξι / προϊόντα μεταξίου	12	16
Καπνός	5	14
Ραφεία	8	12
Ταπετσαρίες	4	7
Τσάι	3	7
Υφάσμ.επιπλώσεων	4	7
Κεραμίδια	2	3
Σωλήνες θέρμανσης	4	5
Υαλουργεία	8	8
Γυναικεία ενδύματα	8	9
Εξαγ.οίνου/οινεμπόριο	8	17
Υαλοπίνακες	9	10
Κασσίτερος	8	9

Από τον πίνακα προκύπτει ότι στα δημητριακά από τις 24 επιχειρήσεις οι 22 ήταν εβραϊκές, από τους 16 εμπόρους δερμάτων οι 14 ήταν Εβραίοι, στα ακατέργαστα δέρματα από τους 15 οι 9 ήταν Εβραίοι. Ως προς την κατεργασία δερμάτων, από τα 4 εργαστήρια το μεγαλύτερο ανήκε στους Ν.Μ. Νούσια Υιό και Σία, ιδρυμένο το 1907 και πραγματοποιούσε εξαγωγές στην Αλβανία και στη Συρία. Συναφής βιομηχανία ήταν η βιομηχανία υποδημάτων που λειτουργούσε κι αυτή στη Θεσσαλονίκη, διευθυνόταν από τις οικογένειες Καλδερόν

και Αρβέστι και παρήγε σχεδόν αποκλειστικά προϊόντα για τον τουρκικό στρατό και ύστερα για τον ελληνικό⁴⁵. Η εβραϊκή κυριαρχία της οικογένειας Αλλατίνι στο εμπόριο δημητριακών και άλλων αγροτικών προϊόντων από τα μέσα του 19ου αιώνα, και αφού είχε εξασφαλιστεί η σχεδόν αποκλειστική διακίνηση του προϊόντος, επεκτάθηκε με την παρουσία τους στην αλευροβιομηχανία και τη λειτουργία, από το 1857, του μύλου Αλλατίνι με κεφάλαια αρχικά τοπικά και αργότερα εβραϊκά-γαλλικά. Μετά την πυρκαγιά του 1897 και την καταστροφή του, λειτούργησε ο αυτόματος αλευρόμυλος των Αδελφών Αλαττίνι που σιγά σιγά κυριάρχησε στον κλάδο. Σε αυτόν είχε εγκατασταθεί σύγχρονος μηχανικός εξοπλισμός, ατμοκίνηση, σιλό, λειτουργούσε σιδηρόδρομος και σύστημα φόρτωσης σε πλοία. Στον 20ό αιώνα οι Αλλατίνι ασκούσαν παράλληλα και το εμπόριο καπνού. Είχαν ακόμη ενσωματώσει άλλες μικρότερες μονάδες, όπως το πρότυπο τουβλοποιείο που οι ίδιοι είχαν ωρίτερα ιδρύσει (1885), επεκτείνοντας και διευρύνοντας τις εγκαταστάσεις και τη λειτουργία ενός προγενέστερου εργοστασίου κεραμικών και εισερχόμενοι στον νέο γι' αυτούς τομέα της κατασκευής και εμπορίας οικοδομικών υλικών (αλλά όχι της οικοδομικής/κατασκευαστικής βιομηχανίας). Οι ανάγκες ελέγχου της αγοράς προφανώς τους οδήγησε να ενσωματώσουν σύντομα και ένα ασβεστοποιείο. Ωστόσο, η εξαιρετική αυτή για την εποχή διεύρυνση δραστηριοτήτων και ποικιλία εργασιών πρέπει να καθιστούσε το συντονισμό τους δύσκολο, τον έλεγχο αναποτελεσματικό, αλλά επί πλέον συνεπαγόταν και μεγάλες γενικές δαπάνες. Η επιλογή λοιπόν της στρατηγικής συγχώνευσης κάποιων από τις επιχειρήσεις ήταν σχεδόν επιβεβλημένη. Έτσι μπορεί να αξιολογηθεί η συγκέντρωση των επιχειρήσεων εξαγωγών καπνού, του αλευρόμυλου και του τουβλοποιείου και η αλλαγή της επωνυμίας σε Société Anonyme Ottomane Industrielle et Commerciale de Salonique. Η εξάπλωση πάλι στην εξορυκτική βιομηχανία και τα μεταλλεία απαιτούσε μεγάλες ακινητοποιήσεις κεφαλαίων δυσεύρετων στην τοπική αγορά, και ύψους τέτοιου που δεν μπορούσαν να εξοικονομηθούν από την προηγούμενη συγχώνευση. Αυτά αναζητήθηκαν στο εξωτερικό και ανευρέθηκαν με τη συνδρομή και πάλι εβραϊκών κυρίως επαφών. Οι

Αλλατίνι υποστήριξαν συγγενείς εξ αγχιστείας ομοεθνείς τους, όπως τους Μισραχί, Φερνάντεζ και Τόρρες στην ενασχόλησή τους με τη βιομηχανία. Εκτός μάλιστα από τα ρευστά κεφάλαια και τις εγκαταστάσεις που συνεισέφεραν, τοποθέτησαν τους καινούριους συγγενείς τους σε παράλληλες εργασίες εργοστασίων τους που ήταν αναγκαίες για τη στρατηγική διεύρυνση των δραστηριοτήτων τους και την καλύτερη οργάνωση. Το 1892 κατείχαν το ζυθοποιείο της πόλης, που είχε λειτουργήσει για μία δεκαετία νωρίτερα ως αποστακτήριο. Η περιορισμένη δυναμικότητα της παραγωγής όμως, λόγω της μικρής αγοράς, επέβαλε την εξεύρεση μεθόδων αύξησης της κατανάλωσης. Έτσι το ζυθοποιείο μετατράπηκε σύντομα σε μπυραρία, τη γνωστή για πολλά χρόνια μετά μπυραρία «Όλυμπος». Η αρκετά διορατική στρατηγική για την εποχή είχε συνέχεια όταν το 1911 η μπυραρία, ανακαινισμένη, πέρασε στον έλεγχο των συγγενικών οικογενειών Μισραχί, Φερνάντεζ και Σία, ως Société Anonyme Brasserie Olympos. Επέισακτη καινοτομία υπήρξε η ανωνυμοποίηση, διότι ακόμη ο θεσμός της ανώνυμης εταιρείας δεν προβλεπόταν από το οθωμανικό νομικό πλαίσιο. Τα πρόσθετα κεφάλαια για την ανωνυμοποίηση επενδύθηκαν από την ομοεθνή Τράπεζα Θεσσαλονίκης της οποίας η οικογένεια Αλλατίνι ήταν ιδρυτής και μέτοχος. Η ανωνυμοποίηση αυτή ενδεχομένως να συνδέεται με την κρίση της Τράπεζας Θεσσαλονίκης, την ίδια εποχή, και την αναστολή των πληρωμών χωρίς η ακριβής σχέση να είναι δυνατόν να αναπαρασταθεί. Οι αλλαγές που κυοφορούνταν στο χώρο των Βαλκανίων ασφαλώς υπήρξαν καταλυτικές γι' αυτές τις κινήσεις. Οι εβραϊκές τράπεζες αρχίζουν να διέρχονται βαθιά κρίση μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, ενώ οι άλλες δραστηριότητες εξακολουθούν να ευημερούν. Η δυναμικότητα του ζυθοποιείου αυξήθηκε επανειλημμένως, ενώ προστέθηκε στη παραγωγική διαδικασία και η επεξεργασία της βύνης. Λίγο αργότερα εγκαταστάθηκε και παγοποιείο. Παρά την ανωνυμοποίηση οι εβραϊκές οικογένειες εξακολούθησαν να κατέχουν την πλειοψηφία των μετοχών. Το νηματοουργείο των Τόρρες, Μισραχί και Σία λειτούργησε αρχικά ως προσωπική επιχείρηση και μεταβλήθηκε αρκετά ενωρίς, το 1905, σε Société Anonyme Ottomane Nouvelle Filature de Salonique. Τροφοδοτείτο

από τα κέρδη των εξαγωγών καπνού, επιχείρηση που διηύθυνε ο Μισραχί καθώς και από τα κέρδη του αλευρόμυλου των Αλλατίνι, αφού εισάγοντας κάρναβι από την Αγγλία και την Ινδία κατασκεύαζε σάκους για τη μεγάλη επιχείρηση εβραϊκών συμφερόντων που προήλθε από τη συγχώνευση των επιχειρήσεων Αλλατίνι⁴⁶. Άλλες ισραηλιτικές οικογένειες κυριαρχούσαν επίσης, στη νηματοουργία, όπως οι Sides και οι Modiano. Οι τελευταίοι συνδέονταν με τους Αλλατίνι με επιχειρηματικούς δεσμούς τουλάχιστον ως μέτοχοι στην Τράπεζα Θεσσαλονίκης.

Η απαρίθμηση αυτή των δραστηριοτήτων της οικογένειας Αλλατίνι, εκτός από τα χρήσιμα στοιχεία που παρέχει για τις πιθανές επιχειρηματικές στρατηγικές, φωτίζει την ενδιαφέρουσα πτυχή της συνεργασίας με τις οικογένειες Φερνάντεζ και Μιζραχί, όπως και με την οικογένεια Τόρρες. Οι συνεργασίες αυτές είχαν παγιωθεί με συγγενικούς δεσμούς που διευκόλυναν έτσι τις παράλληλες συμμετοχές της μίας οικογένειας στις επιχειρήσεις των άλλων. Στην ουσία, οι τέσσερις οικογένειες με τις διακλαδώσεις τους είχαν συγκροτήσει ένα ισχυρό επιχειρηματικό όμιλο με δραστηριότητες και συμφέροντα σε διάφορους κλάδους, πολύ πριν εμφανιστεί η τυπική μορφή του «ομίλου» στην ιστορία των ελληνικών επιχειρήσεων, αλλά και νωρίτερα απ' ό,τι οι άτυπες αυτές μορφές συνεργασίας εμφανίστηκαν ανάμεσα στους Ελλαδίτες, μη Εβραίους επιχειρηματίες. Οι περιπτώσεις των εταιρειών αυτών υποδεικνύουν ακόμη ότι στις μεγάλες επιχειρήσεις εβραϊκών συμφερόντων στη Θεσσαλονίκη, αργότερα και στην υπόλοιπη Ελλάδα στις μη εβραϊκών συμφερόντων εταιρείες, όπως και αλλού στην Ευρώπη, η κυριαρχία της διευρυμένης οικογένειας συνοδευόταν από υψηλό βαθμό συσπείρωσης που διευκόλυνε τη κεφαλαιακή συγκέντρωση και την αποτελεσματική διαχείριση μέσω της αλληλεγγύης που προϋπέθετε. Τα χαρακτηριστικά αυτά υπήρξαν όμως συστατικά της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας των εβραϊκών κοινοτήτων, και κατά συνέπεια και των Εβραίων επιχειρηματιών, τα οποία έχουν άμεση συνάφεια με τη θρησκεία. Τα στοιχεία αυτά ενισχύονταν από τη δικαιική αυτονομία των εβραϊκών κοινοτήτων, η οποία διατηρήθηκε εθιμικά και από το ελληνικό κράτος και μετά την προσάρτηση των Νέων Χωρών και,

ακόμη, παρά την τάση του αφομοιωτικού εθνικισμού που ως πολιτική σε ολόκληρη την περιοχή των Βαλκανίων καθόρισε την τύχη των μειονοτήτων με αποκορύφωμα την ανταλλαγή των πληθυσμών⁴⁷. Οι περιπτώσεις που αναφέρθηκαν επιβεβαιώνουν ότι η οικογενειακή συνοχή, προστιθέμενη στη συσπείρωση και αλληλεγγύη, αποτελούσαν (και εξακολουθούν να αποτελούν) απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία των οικογενειακών επιχειρήσεων —μεγάλων ή μικρών— ακόμη και μετά τα αρχικά στάδια λειτουργίας τους⁴⁸. Εκτός από τη λειτουργικότητα αυτού του χαρακτηριστικού που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ανήκει στο χώρο των συνειδητών ορθολογιστικών επιλογών και της δράσης ενός επιχειρηματία, πρέπει να τονιστεί ακόμη μία παράμετρος —σχεδόν ασύνειδη— που επιλέγεται μάλλον κατά τρόπο αυτόματο, μέσα από τη διαδικασία μίμησης μιας επιτυχημένης επιλογής που έκαναν άλλοι. Ο ορθολογισμός προκύπτει από το ότι οι οικογενειακοί (και κοινοτικοί) δεσμοί προσέθεταν ασφάλεια στις συναλλαγές, εμπιστοσύνη στους συνεργάτες, εξασφάλιζαν τη διάχυση αξιόπιστων πληροφοριών για τις αγορές και τα εμπορεύματα, ή για τις επικείμενες κυβερνητικές ενέργειες ιδιαίτερα σε περιόδους ριζικών ανακατατάξεων. Επέτρεπαν εξάλλου να αξιοποιηθούν καινοτομίες στις τεχνολογίες, ή σε νέες μορφές διοίκησης και διαχείρισης με σχετική ταχύτητα. Η συνεκτική οικογενειακή δομή επέτρεπε, όπως προκύπτει από τις περιπτώσεις που ήδη αναφέρθηκαν,⁴ την άνετη κεφαλαιοδότηση των επιχειρήσεων,² τη συνεκτική διαχείριση και την πυκνή δικτύωση μέσω των μελών των οικογενειών που εγκαθίσταντο σε διάφορες περιοχές, και ασχολούντο με συγκεκριμένους τομείς δραστηριότητας. Οι επιχειρηματικές αυτές διαπλοκές χαρακτηρίζονταν από ευελιξία των στρατηγικών, επέτρεπαν τη σχετικά μακρόχρονη λειτουργία των επιχειρήσεων, ενδεχομένως μια συνεχή παρουσία, επέτρεπαν τη δημιουργία διασυνδέσεων σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές όπως η Ανατολική Μεσόγειος και η Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, οδηγώντας σε διάχυση και όσμωση των προτύπων οργάνωσης και συμπεριφοράς, εξασφάλιζαν τον διαχρονικό και υπερτοπικό έλεγχο διαφόρων τομέων οικονομικής δραστηριότητας. Ο αποτελεσματικός αυτός τρόπος λειτουργίας σταδιακά μεταβλήθηκε σε πρότυπο

επιχειρηματικής «κουλτούρας», που φυσικό ήταν να γίνει αντικείμενο μίμησης και από άλλους επιχειρηματίες. Ωστόσο, από τους Ελλαδίτες (μη Εβραίους) επιχειρηματίες, οι οποίοι επίσης βασίστηκαν στις οικογένειές τους⁴⁹, συνήθως περισσότερο πυρηνικές απ' ό,τι οι εβραϊκές, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι έλειπε η κοινοτική, πολιτισμική συνοχή η οποία μόνον ανεπαρκώς υποκαθίστατο από την προσπάθεια να συνεργάζονται με συγχωριανούς, σπανιότερα μακρινούς συγγενείς. Η προσήλωση στην εντοπιότητα ενίσχυε, όμως, ακόμη περισσότερο τον στενό οικογενειακό χαρακτήρα και τα παραδοσιακά στοιχεία των επιχειρήσεών τους. Εκεί όπου έλειπε η διεθνής διάσταση, ο οικογενειακός χαρακτήρας μεταβαλλόταν σε έντονα περιοριστικό παράγοντα των δυνατοτήτων εξέλιξης και διεύρυνσης μιας επιχείρησης⁵⁰.

Άλλος τομέας ισχυρής παρουσίας των Εβραίων που σχετιζόταν στενά με τις επιχειρήσεις ήταν ορισμένα από τα ελεύθερα επαγγέλματα. Έτσι, το 1915 υπήρχαν καταγεγραμμένοι 16 δικηγόροι σε σύνολο 34, σχετικά λιγότεροι μηχανικοί, 4 σε σύνολο 12. Πολλοί από τους Εβραίους επιχειρηματίες ή συγγενείς τους ήταν ταυτόχρονα και πρόξενοι ξένων χωρών, π.χ. Αλλατίνι, Αρδίττης, Μοντιάνο, Νεχαμά κλπ., ή ήταν αξιωματούχοι της κοινοτικής ιεραρχίας, (Μιζραχί, Φερνάντεζ) ή χρηματοδότες εφημερίδων και οργανώσεων, εξασφαλίζοντας έτσι δίκτυα επαφών απαραίτητα για την επαρκή πληροφόρηση και την εύκολη πρόσβαση σε διάφορα αγαθά —υλικά και πολιτισμικά— τα οποία εσωτερικεύονταν από τις επιχειρήσεις τους.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Μέχρι τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου πολέμου η εβραϊκή κοινότητα, για λόγους εσωτερικής δυναμικής και εξωτερικών επιδράσεων, παρέμεινε χωριστή και μάλλον αναφομοίωτη, με ισχυρή συνείδηση της παραδοσιακής της ταυτότητας και ιδιαιτερότητας. Η συσπείρωση, αλληλεγγύη και οικογενειακή συνοχή που χαρακτήριζε όλες τις εβραϊκές κοινότητες στην Ευρώπη και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και στα εθνικά κράτη αργότερα, απέρρεαν

από αυτή την ταυτότητα η οποία συνδεόταν άρρηκτα με τη θρησκευτική διάσταση της εβραϊκής υπόστασης. Τα στοιχεία αυτά καθώς και η λειτουργική σχέση μεταξύ θρησκείας και οικονομικών ιδεών που χαρακτήριζε το «εβραϊκό ήθος» και την εξειδίκευση στην οικονομία —τόσο τοπική όσο και διεθνή— επέτρεψε στις εβραϊκές επιχειρήσεις να διατηρηθούν και να ευημερήσουν. Κάτω από την επιφάνεια μιας αναλλοίωτης όμως δομής διακρίνονταν στοιχεία εξαιρετικής ευελιξίας και τρόποι αφομοίωσης και αξιοποίησης νέων μεθόδων και προκλήσεων του περιβάλλοντος, που μεταφράζονταν σε πρωτοπόρες και διορατικές επιχειρηματικές στρατηγικές. Με την τραγωδία του Β' Παγκοσμίου πολέμου και του Ολοκαυτώματος, η επιχειρηματική αυτή «κουλτούρα» που είχε δημιουργηθεί στη διάρκεια πολλών προηγούμενων αιώνων εν μέρει καταστράφηκε. Έτσι, δεν μπορεί πια κανείς να πεί αν θα είχε περάσει τη δοκιμασία της ανάγκης του εκσυγχρονισμού με τη δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων, και αν θα είχε συνοδευτεί από την άμβλυνση των οικογενειακών χαρακτηριστικών των επιχειρήσεων, ή αν, αντίθετα, θα παρέμενε συνδεδεμένη με την παραδοσιακή οικονομία και θα διατηρούσε τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά. Ούτε είναι δυνατόν με τα διαθέσιμα στοιχεία να καταλήξει κανείς οριστικά αν επρόκειτο για μια κοινότητα που ήταν τελείως αποκομμένη από τον ευρύτερο περίγυρο ή αν είχε εν μέρει αφομοιωθεί. Οι περιπτώσεις που αναφέρθηκαν δείχνουν ότι διατηρήθηκε η ιδιαιτερότητα, αλλά και η ενσωμάτωση, —παρότι όχι πλήρης—, δεν ήταν ανύπαρκτη. Ως προς τη συσπείρωση και την αλληλεγγύη⁵¹, πάντως, εξακολούθησαν να λειτουργούν θετικά και με μεγαλύτερη ένταση απ' ό,τι κατά την προπολεμική περίοδο. Τουλάχιστον η αναβίωση των εβραϊκών κοινοτήτων στην Ελλάδα, η δημιουργία εκ νέου εβραϊκών οργανώσεων με συμβολή οικονομική, ηθική και οργανωτική από διασωθέντες Έλληνες-Εβραίους, αλλά και από άλλους του εξωτερικού, είναι αδιάψευστη μαρτυρία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. R. Grandsby, *The Business Community of 17th Century England*, Καίμπριτζ 1995.
2. Για τη θεωρία των αυτοποιητικών συστημάτων βλ. Π. Καρακατσούλης, «Αυτοποίηση και θεωρία των οργανώσεων» στο Ι. Τσιβάκου (επιμ.) *Δράση και Σύστημα*, Αθήνα 1995· N. Luhmann: *The Differentiation of Society*, Νέα Υόρκη 1982· *Social Systems*, Stanford, 1995 (μετάφραση *Θεωρία των Κοινωνικών Συστημάτων*, Αθήνα 1995). Βλ. επίσης Ι. Τσιβάκου, *Υπό το Βλέμμα του Παρατηρητή*, Αθήνα 1997.
3. Esther Benbassa - Aron Rodrigue, *Juifs des Balkans, espaces judeo-ibériques, XVI-XXe*, Παρίσι 1993, σσ. 161-163. Πριν ακόμη από την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών, το 1880, η κυριαρχία αυτή απασχολούσε την Εθνική Τράπεζα, το μεγαλύτερο πιστωτικό ίδρυμα της χώρας, και ο Α. Ευταξίας, περιοδεύοντας τότε τη Μακεδονία, θεωρούσε ότι η εβραϊκή κυριαρχία μόνον μέσω των ελληνικών τραπεζών θα μπορούσε να ελεγχθεί. Ένδειξη της ισχύος του εβραϊκού στοιχείου στον οικονομικό τομέα αποτελούσε επίσης η πίεση που είχε ασκηθεί στις οθωμανικές αρχές την ίδια εποχή ώστε, παρά τις προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης, να μην ιδρυθεί ελληνικό εμπορικό επιμελητήριο στη Θεσσαλονίκη πριν από την απελευθέρωση (βλ. Α.Π. Ευταξίας, *Το έργο του Ελληνισμού εν Μακεδονία*, Αθήνα 1880. Αναφέρεται στο Χ. Χατζηιωσήφ, «Η Εξωστρέφεια της Ελληνικής Οικονομίας στις αρχές του 20ού αιώνα και οι συνέπειές της στην εξωτερική πολιτική» στο Ε.Α.Ι.Α., *Η Ελλάδα των Βαλκανικών Πολέμων 1910-1914*, Αθήνα 1993, σσ. 143-160.
4. Βλ. Esther Benbassa-Aron Rodrigue, *Juifs des Balkans, espaces judeo-ibériques, XVI-XXe*, Παρίσι 1993, σσ. 40-42.
5. Π.χ. η Τράπεζα του Αμβούργου που ιδρύθηκε το 1619, εξελισσόμενη σε έναν από τους κυριότερους πιστωτικούς θεσμούς της Βόρειας Ευρώπης.
6. E. Benbassa, *ό.π.*, σ. 51.
7. Για τις οικονομικές δραστηριότητες που βασίζονται στην εμπιστοσύνη, βλ. M.C. Casson, *Studies in the Economics of Trust*, Aldershot 1995.
8. Βλ. Χουμανίδη (1994), «Περί των Οικονομικών Ιδεών του Μαϊμονίδη», *Χρονικά*, αρ. 134, σ. 6· E. Benbassa, *ό.π.*
9. Η πρακτική αυτή πιθανόν να ήταν και ένας από τους λόγους της διάδοσης του στερεοτύπου του τοκογλύφου Εβραίου, το οποίο συναντάται σε ολόκληρη την Ευρώπη. Για την Ελλάδα, χαρακτηριστική είναι η φιγούρα του

- Θεσσαλονικιού Εβραίου τοκογλύφου ακόμη και στον ελληνικό Καραγκιόζη. Μια άλλη αιτία θα πρέπει να συνδεόταν με τη λειτουργία των Εβραίων ως φοροσυλλεκτών του οθωμανικού κράτους (το στερεότυπο ενσαρκωνόταν ως Σολομών, Αβραμικός ή Ιακώβ (Γ. Ιωάννου, *Ο Καραγκιόζης*, Αθήνα 1971, τ. Α', σ. ξστ.).
10. Ορισμένες από τις εβραϊκές τράπεζες —κυρίως τις επενδυτικές (π.χ. η τράπεζα Rothschild)— μπορούσαν να επηρεάζουν με το οικονομικό τους βάρος, ακόμη και με τις πολιτικές εξελίξεις. (βλ. Γ.Μ. Σαρηγιάννη, «Μερικές σκέψεις για τη μελέτη των εβραϊκών ζητημάτων» *Σύγχρονα Θέματα*, 55, Απρίλ-Ιούν. 1995, σσ. 145-147. Η ισχυρή συσπείρωση, άλλωστε, των εβραϊκών κοινοτήτων έχει θεωρηθεί ως ένας από τους κυρίαρχους παράγοντες μείωσης του βαθμού ανοχής των χωρών υποδοχής.
 11. E. Benbassa, *ό.π.*, σ. 73.
 12. E. Benbassa, *ό.π.*, σ. 105.
 13. E. Benbassa, *ό.π.*, σσ. 201-203.
 14. Βλ. Gudrun Krämer, *The Jews in modern Egypt, 1914-1952*, Seattle 1989, σ. 37 και E. Benbassa, *ό.π.*, σ. 211. Σ' αυτό το πνεύμα ασφαλώς πρέπει να εντάχθηκε και η δημιουργία στη Θεσσαλονίκη το 1887 της «Λέσχης της Θεσσαλονίκης». Ο συγχρωτισμός Εβραίων, Ελλήνων και ξένων δεν ήταν τόσο αποτέλεσμα της επιθυμίας αφομοίωσης όσο της ανάγκης οργανικότερης λειτουργίας των ελίτ της πόλης για μεγαλύτερη επαγγελματική αποτελεσματικότητα: βλ. Ρ. Μόλχο «Le cercle de Salonique» 1873-1958. Λέσχη Θεσσαλονικέων. Συμβολή στη μελέτη της αστικής τάξης της Θεσσαλονίκης» στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Αθήνα 1995, σσ. 103-127· η συγγραφέας εδώ υποστηρίζει ότι έγιναν προσπάθειες από τους Ισραηλίτες να ενσωματωθούν περισσότερο στην ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, πιστεύω ότι σημαντικότερη ήταν η οικονομική πίεση η οποία απαιτούσε οργανική συνεργασία στο πλαίσιο των καπιταλιστικών σχέσεων και η οποία αυξάνει προϊόντος του χρόνου. Έτσι, στο Μεσοπόλεμο πια, παρατηρείται, λόγου χάρη, η συμμετοχή Ισραηλιτών και Ελλήνων σε μεικτά διοικητικά συμβούλια εταιρειών, η συνεργασία με ελληνικές τράπεζες κλπ.
 15. Βλ. W.E. Mosse, *The German-Jewish Economic Elite 1820-1935*, Οξφόρδη, 1989, σ. 346.
 16. Για την ένδειξη των γαμηλιακών πρακτικών στην κοινότητα της Κέρκυρας, βλ. Γ. Ζούμπου, «Γάμοι στην Ισραηλιτική Κοινότητα Κέρκυρας κατά την περίοδο 1885-1900, *Χρονικά*, αρ. 145, 1996, σσ. 15-19.
 17. W. E. Mosse, *The German-Jewish Economic Elite*, *ό.π.*
 18. Η διατήρηση της ισπανίζουσας γλώσσας ladino είναι επίσης ένδειξη της διατήρησης αυτής της ταυτότητας.
 19. Ο Αβραάμ Κωνσταντίνης (1865-1919), πριν ξεκινήσει τη σταδιοδρομία του ως βιομήχανος, συνεργάστηκε με ξένες επιχειρήσεις στην κατασκευή μεγάλων δημοσίων έργων, π.χ. διάτρηση της σήραγγας Μπράλου. Άνοιξε κατόπιν τεχνικό γραφείο το οποίο σταδιακά επεκτάθηκε σε παραγγελιοδοχικές και, τέλος, τραπεζικές εργασίες. Ιδρυτής της βιομηχανίας ασετυλίνης, επιδίωκε παράλληλα την παραγωγή χημικών λιπασμάτων, π.χ. του αζωτούχου λιπάσματος ασβεστοκυαναμίδη, και την παραγωγή και περαιτέρω επεξεργασία ανθρακασβεστίου το οποίο οδηγούσε στην παραγωγή ασετυλίνης. Η ασετυλίνη χρησιμοποιείτο ευρέως τότε για φωτισμό, σε εποχή που λόγω του Α' Παγκοσμίου πολέμου ήταν αδύνατη η εισαγωγή πετρελαίου, ενώ ακόμη η παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας από υδατόπτωση βρισκόταν στα πρώτα της βήματα. Ένας κλάδος της οικογένειας Α. Κωνσταντίνη αναπτύχθηκε στην Κρήτη, απ' όπου ξεκίνησε ένας άλλος σημαντικός επιχειρηματίας, ο Μίνως Κωνσταντίνης· βλ. Σπ. και Κ. Βοβολίνης, *Μέγα Ελληνικό Βιογραφικό Λεξικό*, τ. Γ', σσ. 362-379, *Χρονικά*, αρ. 117 (1991).
 20. Χαρακτηριστικά ανέφερε ο Β. Γαβριηλίδης ότι ο Α. Κωνσταντίνης απέφυγε να διοριστεί και να εργαστεί στο ελληνικό δημόσιο, απορρίπτοντας προσφορά μιας θέσης τηλεγραφετή αφού είχε αποφοιτήσει ενωρίτερα και από τη σχολή τηλεγραφίας. Αυτό θεωρήθηκε εκπληκτικό αφού ένας διορισμός εσήμαινε λαχείον, χρυσωρυχείον, *Ελδorado*. Επίσης ανέφερε ότι πρέπει να σας ειπή ο ίδιος ότι είναι Ισραηλίτης δια να το εννοήσητε. Διότι είναι τόσοσν Έλλησν — ίσως και τόσοσν χριστιανός— όσοςν και όλοι οι άλλοι Έλλησνεις και χριστιανοί. Στις διατυπώσεις αυτές του Γαβριηλίδη συνοψίζεται αρκετά αδρά η πρόσληψη της ετερότητας των Εβραίων τόσο από τους ίδιους όσο κυρίως από το περιβάλλον τους, Σ. και Κ. Βοβολίνη, *ΜΕΒΛ*, το ίδιο.
 21. E. Benbassa, *ό.π.*, σσ. 97-98.
 22. Μ. Μερόπη Αναστασιάδου, «Εβραίοι Βιοτέχνες της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 19ου αιώνα: Καταγραφές των Οθωμανικών Βακουφικών Καταστάσεων» στο *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Αθήνα 1995, σσ. 19-31.
 23. Κ. Κωστής-Β. Τσοκόπουλος, *Οι Τράπεζες στην Ελλάδα 1898-1928*, Αθήνα 1988.
 24. Π.χ., το 1905 ο Σαούλ Αμάρ ίδρυσε τράπεζα στο Παρίσι, και το 1920 συμμετείχε στην ίδρυση της ομώνυμης τράπεζας στη Θεσσαλονίκη.
 25. Μ. Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Αθήνα 1990.

26. Βλ. *Χρονικά*, αρ. 142 (1996), σ. 6.
27. Για τον 19ο αιώνα, βλ. J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, τ. 1-5, Θεσσαλονίκη 1878.
28. ΙΑΕΤΕ, Σειρά XXXVI, 11-066, Έκθεση Δ.Σ. πεπραγμένων χρήσης 1930, 6.2.1933. Σε κάπως παρόμοιο πλαίσιο της εθνικής πολιτικής για την άμβλυνση των ιδιαιτεροτήτων και των πιθανών κοινωνικών συγκρούσεων, η ΕΤΕ κατά την προηγούμενη δεκαετία (1923-1925) είχε υιοθετήσει πολιτική γενναιοδωρων χορηγήσεων σε μικρές προσφυγικές επιχειρήσεις, με σκοπό την άμεση ενσωμάτωση και αυτών των ομάδων, που προσομοίαζαν σε μειονότητες, στην ελληνική κοινωνία.
29. Η αφίσα με τον μοναχό Ακάκιο αργότερα θα περάσει στα ραδιοφωνικά και στα τηλεοπτικά μέσα επικοινωνίας, και εξακολουθεί παραλλαγμένη να χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα.
30. Η παρουσία σεφαραδιτών Εβραίων στη Λατινική Αμερική χρονολογείται από την εποχή της εξόδου από την Ισπανία, και συνετέλεσε στη γρήγορη και εντατική ανάπτυξη των ανταλλαγών μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής κατά τον 16ο και 17ο αιώνα.
31. Βλ. Ν.Γ. Ιγγλέση, *Οδηγός Ελλάδος*, Αθήνα 1916, σ. 155.
32. ΙΑΕΤΕ, Σειρά XXXIV, 19-044.
33. Βλ. σχετικές απόψεις Α. Κωνσταντίνη για το εμπόριο στην Ελλάδα και τον αρνητικό ρόλο των μεσολαβητών σε άλλες χώρες, π.χ. στη Βρετανία, που εμπόδιζαν τη μείωση του κόστους και τη διεύρυνση της αγοράς (Σπ.-Κ. Βοβολίνη, *ΜΕΒΑ*, τ.Γ', σσ. 362-379).
34. Η βιβλιογραφία για τα δίκτυα είναι εξαιρετικά εκτεταμένη. Από τα πιο πρόσφατα έργα, βλ. M. Casson, «Entrepreneurial Networks: A theoretical Perspective», in M. Moss - A. Slaven, *Entrepreneurial Networks and Business Culture*, Proceedings of Twelfth International Economic History Congress, Μαδρίτη 1998, σσ.13-28.
35. Ελάχιστες μελέτες υπάρχουν για την πολιτική δραστηριότητα των Ελλήνων Εβραίων σε εθνικό επίπεδο.
36. Ήδη από το 1932, παρατηρούμε ένα ιδιαίτερο κονδύλι στο ενεργητικό της για έξοδα οργανώσεως, ενώ στα γενικά έξοδα αναγράφονται επικεφαλίδες όπως οι προμήθειες αντιπροσώπων και τα έξοδα δειγματολογίου. Τα δύο αυτά στοιχεία υπονοούν ότι λειτουργούσε ήδη δίκτυο αντιπροσώπων σε εθνικό επίπεδο, ενώ η διάθεση των προϊόντων δεν αφηνόταν σ' αυτούς αλλά αποτελούσε τομέα δράσης της ίδιας της επιχείρησης, η οποία κατάρτιζε το δειγματολόγιο με βάση κάποια έρευνα της αγοράς και κάποια στρατηγική. Αντίστοιχες ενέργειες δεν ήταν πολύ συνηθισμένες ακόμη τότε στην ελλη-

- νική βιομηχανία, γενικότερα. Άλλο κονδύλι που εμφανιζόταν στον ισολογισμό αναφέρεται σε καταχωρίσεις στον Τύπο, κι εκεί συμπεριλαμβάνονται και οι διαφημίσεις της επιχείρησης οι οποίες επίσης δεν ήταν ακόμη πολύ διαδεδομένες στην ελληνική αγορά. Η επιχείρηση πραγματοποιούσε κέρδη σε όλη την περίοδο μέχρι το 1940 (ΙΑΕΤΕ, Σειρά Βιομηχανική Πίστη, 11-017).
37. Προοδευτική Αθηνών, 19.5.1934, ΙΑΕΤΕ, Σειρά XXXIV, 11-031.
38. ΙΑΕΤΕ, Σειρά XXXIV, 11-039, Εμπιστευτικό Σημείωμα ΕΤΕ, 16.12.1940.
39. Βλ. Σχετικά Ε.Α. Χεκίμογλου, *Υπόθεση Μοδιάνο: Τραπεζικό Κράχ στη Θεσσαλονίκη το 1911*, Θεσσαλονίκη 1991.
40. Υπάρχει σήμερα το προάστιο Φλωρεντίν, που ονομάστηκε έτσι προς τιμήν του Θεσσαλονικιού δημοσιογράφου και ηγέτη της κίνησης αυτής και του σιωνισμού γενικότερα, Δαβίδ Φλωρεντίνη. Το 1937 Εβραίοι μετανάστες από την Ελλάδα ίδρυσαν το χωριό Zur Moshe, προς τιμήν του σιωνιστή ηγέτη και βουλευτή Μοσέ (Μαυρίκιου) Κοφίνα που καταγόταν από τον Βόλο. Ο Μ. Κοφίνας καταγόταν από τα Ιωάννινα και ήταν γιατρός με σπουδές στο Πανεπιστήμιο Παρισιού. Είχε χρηματίσει δημοτικός σύμβουλος Βόλου και μεταξύ άλλων ίδρυσε μαιευτήριο, βρεφοκομείο και σταθμό Πρώτων Βοηθειών στην πόλη. Το 1915, εκλεγόμενος με την Ηνωμένη Αντιπολίτευση βουλευτής Θεσσαλονίκης πέρασε στους φιλελεύθερους και μετέσχε στη Βουλή των Λαζάρων. Ήταν ταυτόχρονα και ένθερμος σιωνιστής και είχε σχεδιάσει τη δημιουργία αυτού του χωριού των Ελληνοεβραίων στην Παλαιστίνη [βλ. E. Benbassa, *ό.π.*, σ. 308, 311· *Χρονικά*, αρ. 140 (1995), σ. 8].
41. Esther Benbassa-Aron Rodrigue, *Juifs des Balkans, espaces judeo-ibériques, XIVe-XXe siècles*, Παρίσι 1993, σ. 242.
42. Α. Δάγκα, *Mémoire à l' Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Recherche I*, Σεπτέμβριος, 1989.
43. βλ. G. Kramer, *The Jews in Modern Egypt*, *ό.π.*
44. Ο πίνακας βασίζεται σε ομαδοποιήσεις που έγιναν στις καταχωρίσεις που εμφανίζονται στον κατάλογο εβραϊκών επιχειρήσεων του «*Salonik*» *Topographische-Statistische Obersichten (mit 2 stadplanen)* Manuscript, K.K. Osterreichisches Handelsmuseum Direction, Wien, Dezember 1915. Ο κατάλογος παρουσιάστηκε από τον Α. Δάγκα στην εργασία του *Mémoire à l' Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*, Σεπτέμβριος 1989. Την εργασία είχε την καλοσύνη να μου παραχωρήσει η κ. Μπιμπίκου-Αντωνιάδου. Την ευχαριστώ και από εδώ.
45. Α. Δάγκα, *ό.π.*, σ. 106.
46. Κάποια στοιχεία που παρατίθενται από τον Δάγκα στην ανέκδοτη εργασία

- (Mémoire, Recherches, I, σ. 104) είναι αρκετά συγκεχυμένα ιδιαίτερα ως προς τις χρονολογίες. Η πλήρης εικόνα των δραστηριοτήτων και των στρατηγικών θα μπορούσε να συναχθεί μόνον όταν και αν ανακαλυφθεί το αρχείο της επιχείρησης.
47. Διάταγμα 23.2.1835 και Ν. 147/1914, και 2456/1920. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Εβραίοι της Μακεδονίας δεν θέλησαν να θεωρηθούν μειονότητα από τους διεθνείς οργανισμούς. Το καθεστώς αυτό λειτούργησε σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, μέχρι την εισαγωγή και εφαρμογή του Νέου Αστικού Κώδικα το 1946. Βλ. Θεοφανώ Παπαζήση, «Οι Έλληνες Εβραίοι και το οικογενειακό τους δίκαιο στο ελληνικό κράτος», *Χρονικά*, αρ. 133 (1994), σσ. 13-18· E. Benbassa, *ό.π.*, σ. 184, 187.
48. Βλ. Μ. Δρίτσα, «Networks of Bankers and Industrialists in Grece in interworld period», στο Teichova Alice - T. Gourrish - A. Pogany (επιμ.), *Universal Banking in Twentieth Century Europe*, Λονδίνο 1994, σσ. 229-245.
49. Βλ. Μ. Δρίτσα, *European Enterprise in the Twentieth Century, Strategies of Adaptation and Renewal*, Αθήνα 1997.
50. Οι ναυτιλιακές επιχειρήσεις που επέτυχαν βασίστηκαν στην οικογένεια, αλλά πρωτίστως στη διεθνή διάσταση των δικτύων που οικοδόμησαν.
51. Βλ. σχετική δημοσίευση για τη δημιουργία του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου στην Ελλάδα το 1945, ευθύς μετά την απελευθέρωση (*Χρονικά*, αρ. 142, 1996, σσ. 3-34, ιδιαίτερα σ. 6, 8).